

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Nagy Kornél

AZ ELIA MENDRUL-ÜGY

*A besztercei örmény egyházi viszály története (1697–1700)*¹

Bevezetés

A 19–20. század örmény származású értelmisége Oxendio Virziresco (1654–1715) unitus püspököt emlékezetében az erdélyi örménység tiszta erkölcsű, rendíthetetlen hitű apostolaként tartotta számon. Könyveikben valósággal felmagasztalták a főpap vezetői képességeit: különösképpen azért, hogy mennyire kiállt népe érdekeiért az erdélyi hatóságoknál. Ezek a monográfiák azonban kevés használható információt nyújtottak az örmény unitus püspök valódi missziós és egyházszervezői tevékenységéről. Ez azért volt fontos, mert az említett korszakban az erdélyi örmény közösségben az a széles körben elfogadott nézet volt az uralkodó, hogy Oxendio Virziresco püspök erdélyi tevékenysége mindenféle és -fajta problémától vagy konfliktustól mentes volt. Következésképpen a személyéhez köthető örmény egyházi unió békés körülmények között, zökkenőmentesen zajlott le Erdélyben.

Az 1697-ben kirobbant Elia Mendrul-ügy (*Elia Mēntrul, Mēntrul Illés*) története ezt a meggyökeresedett romantikus, idilli képet árnyalja. Az ügy történetéről az eddig keletkezett, vonatkozó szakirodalomban egy apróbb jegyzetet vagy akár egy bekezdést sem lehetett találni. Így rögtön felmerül a kérdés, hogy a 19–20. század örmény–magyar történészeinek vajon volt-e erről tudomása vagy sem? Amennyiben volt, akkor tudatosan törekedtek-e az alábbiakban bemutatandó problémának az elkerülésére, nehogy ezáltal aláássák a püspökről kialakult, igencsak pozitív képet?

A közelmúltban a Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) Történeti Levéltárából, valamint a Vatikáni Titkos Levéltárból (*Archivio Segreto Vaticano*) előkerült, többnyelvű (örmény, latin, olasz és francia) iratok tanulmányozása során egyre teljesebb és tisztább kép alakult ki a konfliktusról, ami némiképpen módosíthatja az unitus püspökről és az erdélyi örmény egyházzól eddig kialakult, meglehetősen idealisztikus képet.²

¹ A témában a Klebelsberg Kunó Ösztöndíj támogatásával Rómában és a Vatikánban végeztem kutatásokat 2004-ben, 2006-ban és 2008-ban. Támogatásukat ezúton is köszönöm. Ezenfelül hála köszönetet szeretnék mondani néhai Tóth István Györgynek, Bakács Bernadettnek, Baán Istvánnak, Fazekas Istvánnak, Kalmár Jánosnak, Fodor Pálnak, Soós Istvánnak, Molnár Antalnak, Pálffy Gézának, Bíró Lászlónak, Fejérdy Andrásnak, Papp Eszternek és Kovács Bálintnak, akik észrevételeikkel és hasznos tanácsaikkal segítettek e tanulmány megjelenését.

² Az ügy forrásanyagáról Ványó Tihamér röviden megemlékezett 1986-ban megjelent monográfiájában. Ő hívta fel először a figyelmet a Vatikáni Titkos Levéltár bécsi nunciatúra iratait tartal-

Elia Mendrul-ügy történeti kutatását ugyanakkor megzavarta egy fontos, de utólag egyértelműen valótlannak bizonyult történeti adat is. Az Oxendio életével foglalkozó csekélyszámú irodalom megemlékezett arról, hogy a püspököt az 1697. évi erdélyi tatár betörés alkalmával fogságba vetették, majd azt követően az Oszmán Birodalomba hurcolták, ahol közel három évig raboskodott. Kényszerű fogságából csak a karlócai békekötést (1699) követően szabadult ki.³ Ez a rabság viszont a kutatások során teljesen abszurdnak bizonyult, hiszen a püspök 1697 és 1700 között, pontosan az Elia Mendrul-ügy kapcsán, tekintélyes számú, saját kézzel írott levelet, valamint jelentést juttatott el Erdélyből a Szentszék missziókat koordináló intézményéhez, a Hitterjesztés Szent Kongregációjához.⁴ Így valószínűleg képtelenségnek tűnhetett, hogy Oxendio püspök az oszmán fogságból saját kézzel írt leveleket és jelentéseket küldött az említett időszakban beszercei, kolozsvári, nagyszebeni, gyergyószentmiklósi, petelei vagy görögyszentimrei keltezésekkel.

mazó 196. kötetére (latin neve: *Miscellanea rerum armenicarum Garampis*), valamint a benne szereplő gazdag örmény forrásanyag feltáratlan voltára. Sajnos az ott fellelhető iratok mindennemű tárgyi és időrendi csoportosítás vagy elrendezés nélkül vannak bekötve, és ez kissé megnehezítette a kutatómunkát. L. erről *Vanyó Tihamér*: A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról. 1611–1786. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris.) Bp. 1986. 180.; Az Elia Mendrul-ügyre vonatkozó, a Propaganda Fide történeti levéltárában őrzött gazdag forrásanyagról ugyanakkor tudomása volt Galla Ferencnek is, a neves egyháztörténész azonban érdemben velük nem foglalkozott. Fazekas István szíves közlése, amelyet ezúton is hálásan köszönök. Az Elia Mendrul-ügyről az esztergomi Prímási Levéltár Kollonich Lipót (1631–1707) érsekségére vonatkozó iratanyagában sajnos még egy apróbb bekezdés vagy hivatkozás sincs. A korszakra vonatkozóan azonban figyelemre méltó iratanyag lelhető fel az erdélyi katolikusok helyzetéről és az erdélyi román egyházi unióról. L. erről Prímási Levéltár, Esztergom (a továbbiakban PLE) Archivium Ecclesiasticum Vetus (AEV), Sub Primatae Kollonich (SPK) no. 303., no. 339/1–10.. no. 340/1–4.; PLE AEV Acta Religionario–Ecclesiastica et Religionaria (Religionaria) no. 1840/1.; Az Elia Mendrul-ügy iratanyagáról említést tesz még: *Kovács Bálint*: Az erdélyi örmény katolikus egyház és a Sacra Congregatio de Propaganda Fide a 18. század első évtizedében. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. (Művelődéstörténeti műhely – Felekezet és identitás 1.) Piliscsaba 2006. 57–58., 67.; ill. *Nagy Kornél*: „Errores et abusus inter Armenos Transilvaniae vigentes” 1719-ből és a khalkedónizmus kérdése. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. Szerk. Óze Sándor – Kovács Bálint. (Művelődéstörténeti műhely – Felekezet és identitás 2.) Piliscsaba 2007. 158.; *Üő*: The Armenians in Transylvania and the Holy Congregation for the Propagation of Faith: Oxendio Virziresco, Missionary Bishop of the Armenians. Association Internationale des Études Arméniennes (a továbbiakban AIEA) Newsletter 43. (2007: December/Décembre) 10–12.; *Üő*: Az erdélyi örmény egyházhoz kapcsolódó olaszországi forrásokról. In: Lymbus: Magyarságtudományi közlemények 2008. Főszerk. Újváry Gábor. Bp. 2008. 411–428.; A Magyar Országos Levéltár Beszerce város történetére vonatkozó mikrofilmén a szász-örmény lakosság közötti, kimondottan gazdasági jellegű konfliktusokról találtam értesüléseket, az 1697. évi örmény egyházi vizsályról (nevezetesen az Elia Mendrul-ügyről) viszont nem. (Tudomásom szerint ezt a forrásanyagot az alábbiakban még említendő kiváló Erdély-kutató, Trócsányi Zsolt is használta 1983-ban.)

³ Az 1697-ben a tatárok valójában a Tiszántúlon portyáztak és nem Erdélyben. Seres István orientalista szíves közlése, melyet ezúton is hálásan köszönök. Oxendio püspök állítólagos tatár fogságáról l. *Christophorus Lukácsy*: Historia Armenorum Transsylvaniae e primordiis gentis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata. Viennae 1859. 72.; *Bárány Lukács*: Verzirescul Auxendius I. Armenia 4. (1888) 101.; *Merza Gyula*: Örmény püspökség. Kolozsvár 1896. 5., 9–10.; *Temesváry János*: A magyar-örmény nemes családok czímerlevelei. Szamosújvár 1896. 209–217.; *Éble Gábor*: A szamosújvári Verzár család. Bp. 1915. 15.; *Heckenast Gusztáv*: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta Mészáros Kálmán. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 8.) Bp. 2005. 455.

⁴ Továbbiakban az egyszerűsítés kedvéért a missziós intézményre a Propaganda Fide kifejezést használjuk

1668 és 1672 között Minas Zilifdarean–Alék’sanean T’oxat’ec’i⁵ (1610?–1686) vardapet,⁶ moldvai apostoli örmény püspök vezetésével az Erdélyi Fejedelemség területére nagyszámú örmény menekült települt be.⁷ A Moldvából és Podóliából bemenekülő/beteleplő örmények Erdélyben kisebb-nagyobb székelyföldi településeken alapítottak zárt közösségeket, mint például Bátoson, Csíksomlyón, Csíkszépvízen, Fogarason, Görgényszentimrén, Gyergyóremetén, Gyergyószentmiklós, Gyulafehérváron, Kantán, Marosfelfalun és Petelén. Az Erdélybe menekült örmények jelentős hányada ugyanakkor a szászok lakta Besztercére települt, ahol az idő tájt székeltek papjaival együtt Minas örmény apostoli püspök is.⁸

Az erdélyi örmények között a katolikus missziót még 1684-ben kezdeményezte a Propaganda Fide, valamint Lemberg (Łwów, Ilov, L’vov, Lviv) unitus örmény érseksége.⁹ A térítések sikeres lebonyolításában elévülhetetlen érdemeket szerzett Oxendio Virziresco, a római Pontificium Collegium Urbanum

⁵ Az örmény nevek és idézetek átírásakor a nemzetközileg elfogadott szabályzatot követtük, amelyet a genfi székhelyű nemzetközi armenológiai társaság, az *Association Internationale des Études Arméniennes* (AIEA) határozott meg. Néhány örmény egyházi nevét azonban a hazai gyakorlatnak megfelelően magyarosítottam, de zárjelben esetükben is megadtuk — dőlt betűvel szedve — eredeti örmény nevüket.

⁶ A *vardapetről* l. bővebben a 27. számú jegyzetet.

⁷ Menekülésükről l. az alábbi szentszéki dokumentumokat: Archivio storico della Sacra Congregazione per l’Evangellizzazione dei Popoli o „de Propaganda Fide”, Roma (a továbbiakban APF); Scritture riferite nei Congressi (SC), Fondo Armeni (FA) Vol. 1. fol. 525r–526v. fol. 602r–610v.; APF SC Fondo Moldavia (FM) Vol. 1. fol. 168r–169r. fol. 233r–236v. fol. 257r–259v. fol. 358r–v.

⁸ Mint majd látni fogjuk az ebesfalvi örmény közösség ténylegesen csak 1692-ben alakult meg. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest (a továbbiakban ELTE); Egyetemi Könyv- és Kéziratár (EKK) Collectio Hevenesiana (CH) Cod. 16. pag. 32–33.; l. erről: *Lukácsy, K.*: *Historia Armenorum* i. m. 16.; *Suren K’olanjian*: *Les Arméniens en Transylvanie. Revue des études arméniennes* 5. (1967) 358–361., 364–365.; *Grigor Gourikean*: *Elizabét’opol. Dransiluanu Hayoc’ metropolise* (Erzsébetváros. Az erdélyi örmények metropolisza). Vienna 1896. 10.; *Gregorio Petrowicz*. *La chiesa armena in Polonia e nei paesi limitrofi. Parte terza 1686–1954.* (Studia Ecclesiastica 17., Historica 10.) Roma 1988. 81.

⁹ APF SC FA Vol. 3. fol. 380v–381r. fol. 417r. fol. 465r. fol. 467r. fol. 468r–469v. fol. 488r. fol. 490r.; APF SC FM Vol. 2. Fol. 126r–127r. Fol. 134r–135v.; APF SC Fondo Moscovia, Polonia e Rutenia (a továbbiakban FMFR) Vol. 2. fol. 260r–261v.; Archivio Segreto Vaticano, Citt’ del Vaticano (ASV); Archivio della Nunziatura in Vienna (ANV) Vol. 196. fol. 146r. fol. 147r.; ELTE EKK CH Cod. 21. pag. 81.; ELTE EKK CH Cod. 23. cap. 16. (Oldalszámozás nélkül); Ugyan Szebelébi Bertalan (1631–1708), Erdély római katolikus püspöki helynöke, 1680 körül tett néhány szerény kísérletet az erdélyi örmények áttérítésére, de próbálkozásai az örmény klérus és a püspök heves ellenállása miatt rendre zátonyra futottak. Szebelébi az örmények számára két kisebb templomot (egyet Csíkszépvízen, egyet Gyergyószentmiklós) biztosított istentiszteleti célokra. A vikárius ugyanakkor (három pontba foglalva) feltehetően akarta szabni az örményeknek, hogy a templomokat csak akkor használhatják, ha ténylegesen áttérnek a római katolikus hitre. L. erről még: ELTE EKK CH Cod. 15. pag. 248.; ELTE EKK CH Cod. 16. pag. 33.; ELTE EKK CH Cod. 21. pag. 81–82.; Szebelébi térítési kísérletéről l. továbbá: *Ványó Tihamér*: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről.* (1600–1850). (Olaszországi Magyar Oklevéltár II.) Pannonthalma 1933. 113.; *Molnár Antal*: *Bzensky Rudolf jezsuita történetíró és az erdélyi örmények.* In: *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében* i. m. 26–27. Itt külön szeretnék köszönetet mondani Molnár Antalnak, hogy kutatásaimhoz rendelkezésre bocsátotta Rudolf Bzenskyről megtartott előadásának írásos változatát. Legújabban I. *Uő*: *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században.* (TDI Könyvek 8.) Bp. 2009. 222–223.; Rudolf Bzensky páter történetírói tevékenységéről l. még: *Vasile Rus*: *Cronica „Quattuor aetates Transylvaniae de Rudolf Bzensky.* Acta Musei Porolissensis (Zalău) 18. (1994) 205–270.; *Uő*: *Bzensky’s „Quattuor aetates Transylvaniae” Chronicle—A Historical and Philological Study.* Anuarul Institutului de Istorie Cluj 33. (1994) 233–241.; *Uő*: *Sylogismaeorum Transylvaniae Ecclesiae Libri Septem de Rudolph Bzensky.* Acta Musei Napocensis 35. (1996:2.) 183–275.; *Uő*: *P Rudolphi Bzensky e S. J. relatio de Ecclesia Transilvana— studio introductiv și text reconstituit. Medievalia Transilvania* 2. (1998: 2) 289–330.

(*Dpratum Urbanean*) egykori növendéke.¹⁰ Ugyan az újabb kutatások szerint az akkor még „csak” szimplán apostoli misszionárius Oxendiónak nem sikerült megnyernie az idős Minas püspököt az egyesülésre, ám 1686 végén bekövetkezett halála lehetővé tette számára, hogy háborítatlanul folytathassa erdélyi misszióját.¹¹ Tevékenységét néhány esztendőn belül siker koronázta: az erdélyi örmények 1689 februárjában, Lembergben, Vardan Hunanean (1644–1715) unitus örmény érsek jelenlétében, kimondták Rómával az egyesülést.¹² Oxendio erőfeszítéseit a Szent-szék is méltányolta: 1690. október 2-án az írországi Aladia (gael nyelven: Killalach) város címzetes püspökévé, valamint az erdélyi örmények apostoli vikáriusává (*vicarius apostolicus ad Armenos per Transylvaniam*) nevezte ki.¹³

¹⁰ APF Acta Sacrae Congregationis (a továbbiakban ASC) Vol. 57. fol. 114r.; APF SC FA Vol. 3. fol. 462r–v.; L. még erről *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. Sajtó alá rend. Fazekas István. (Collactanea Vaticana Hungariae Classis I. Vol. 2.) Budapest–Róma 2005. 142–144.; *Nagy Kornél*: Vardan Hunanean íwóvi örmény uniált érsek levele 1686-ból a lengyelországi és erdélyi örményekről. Századok 140. (2006) 1016–1019.

¹¹ A hagyomány szerint Minas püspök 1686 végén, Oxendio hittérítői tevékenységének köszönhetően uniált, és letette a katolikus hitvallást Lembergben. Az örmény keleti (apostoli) püspök kétséges és állítólagos hitvallásáról elsősorban a Hevenesi Gyűjteményben található kisszámú, de értékes örmény témájú iratok emlékeztek meg. A nevezett dokumentumokat az Erdélyben missziós munkát végző cseh–morva Rudolf Bzensky jezsuita páter (1651–1715) írta meg, és állította össze 1694 körül. Értesüléseit pedig magától Oxendio püspöktől szerezte. Lukácsy Kristóf például Minas áttérését szinte szó szerint Bzensky történeti leírásából vette át. Gregorio Petrowicz pedig ezt magától Lukácsytól adoptálta. Minas hitvallását és unióját viszont a szentszéki iratok nem erősítették meg, és csupán halálának körülményeiről számoltak be. ELTE EKK CH Cod. 15. pag. 250.; ELTE EKK Coll. Hev. Cod. 16. pag. 33–34.; ELTE EKK CH Cod. 21. pag. 83.; ELTE EKK CH Cod. 23. cap. 16. (Oldalszámozás nélkül); A szentszéki iratanyagok viszont cáfolják Minas püspök katolikus hitvallását. APF Scrittura Originali riferite nelle Congregazioni Generali (a továbbiakban SOCG) Vol. 532. fol. 456r–457r.; APF SC FA Vol. 3. fol. 434r–v.+435v. fol. 498r–v.; APF SC FA Vol. 4. fol. 13r–v.; APF Collegio Urbano (a továbbiakban CU) Vol. 3. fol. 472r–v.; ASV ANV Vol. 196. fol. 219r–220r.; L. erről: *Lukácsy, K.*: Historia Armenorum i. m. 68.; *Bárány L.*: Verzirescul Auxendius i. m. 67–68.; *Step'anosi Rosk'ay Zamanakagrut' iwn kam tarekank' ekelec' akank'* (*Step'anos Rosk'ay*: Egyházi évkönyvek kronológiája). Vienna 1964. 186.; *K'olanjian, S.*: Les Arméniens en Transylvanie i. m. 361.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena in Polonia i. m. 82.; *Molnár A.*: Rudolf Bzensky i. m. 26.; *Nagy Kornél*: Emlékirat az erdélyi örmények egyházáról. (Az 1693. évi *Fidelis relatio*). Történelmi Szemle 50. (2008: 2. sz.) 261–263.; *Uő*: Az erdélyi örmény egyházi unió vitás kérdései. Történelmi Szemle 51. (2009: 1. sz.) 100–112.; *Molnár A.*: Lehetetlen küldetés? i. m. 222.

¹² Az unióról a Szentszékot maga Giacomo Cantelmi varsói apostoli nuncius (1688–1690) értesítette 1689. április 6-án küldött levelében, amelyhez csatolta az erdélyi örmények katolikus hitvallását igazoló dokumentumokat is. APF Congregazioni Particolari (a továbbiakban CP) Vol. 29. fol. 644r. fol. 645r. fol. 647r–v. fol. 648r–v.; APF SOCG Vol. 504. fol. 103r.; L. erről: *Petrowicz, G.*: La chiesa armena in Polonia i. m. 87.; *Nagy K.*: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m. 113.

¹³ A püspöknek a kinevezésekor évi száz scudo arany fizetséget ítélt meg, amelyet 1707-tel bezárólag mindig hosszas késésekkel kapott meg. APF CP Vol. 29. fol. 617v.; Az Oxendio fizetésének problémájáról l. APF SOCG Vol. 512. fol. 179r. fol. 182r. fol. 183r–v.; APF SC FA Vol. 4. fol. 215r–v. fol. 219r. fol. 233r. fol. 235r–v. fol. 253r. fol. 323r. fol. 325r–v. fol. 350r. fol. 407r–408v.; APF SC FM Vol. 2. fol. 322r.; Oxendiot 1691. július 30-án szentelte püspökké Vardan Hunanean érsek a lembergi Szent Istenszülő (*Mayr Tačar Srboyn Astuacacni*) örmény érseki főszékesegyházban. APF SOCG Vol. 510. fol. 97r.; APF SOCG Vol. 512. fol. 180r.; APF SC FA Vol. 4. fol. 140r. fol. 146r. fol. 261r.; APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione (a továbbiakban LDSC) Vol. 80. fol. 64r–v.; ELTE EKK CH Cod. 21. pag. 34.; ELTE EKK CH Cod. 23. cap. 16. (Oldalszámozás nélkül); ELTE EKK Historia, Res Transylvanica (a továbbiakban G) Vol. 522. fol. 173r–v.; PLE AEV Sub Primatae Széchenyi (SPSZ) no. 273/4.; L. erről: *Lukácsy, K.*: Historia Armenorum i. m. 70.; *Kamenic'*: *Taregirik' Hayoc'*

Az erdélyi örmények uniója azonban nem pusztán gazdasági megfontolásból, hanem a hitbéli egység visszaállításának céljából történt meg. Az egyesülés mögött azért nem a gazdasági indítékok húzódtak meg, mert az erdélyi örmények I. Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) jóvoltából 1680 óta, tehát 1689-ben létrejött egyházi uniójuk előtt is, igen kedvező gazdasági és kereskedelmi kiváltságokkal rendelkeztek.¹⁴

Az erdélyi örmények Lembergben megkötött egyházi uniója természeténél fogva rengeteg megválaszolatlan kérdést hordozott magában. Nem volt ugyanis tisztázott, hogy az erdélyi örmények egyesülése milyen korábbi (középkori) uniók mintákon alapult, ugyanakkor a megkötött unió csak a római pápa primátusának elismerésére szorítkozott. Olyan, az egyesülés szempontjából égetően fontos kérdésekre, mint például a khalkédóni egyetemes zsinat tanításaira, az unitus papok házasságára, a Kalendárium használatára, az Eukharisztia gyakorlatára, a liturgiákon való nyelvhasználatra, illetve az áttért papok javadalmazására és nemesítésére az unió nem terjedt ki.¹⁵ Ez azért volt fontos, mert az 1596. évi breszti, az 1646. évi ungvári, valamint az 1697–1701 között létrejött gyulafehérvári uniók során az előbb említett a problémákra részletesen kitértek.¹⁶

Lehastani ew Rumenioy (*Kamenic'*: a lengyelországi és romániai örmények évkönyvei). Ašx. Łewond Ališan. Venetik 1896. 127–128.; *Govrikean, G.*: Erzsébetváros i. m. 18. 122–124.; *Rošk'ay, S.*: Egyházi évkönyvek i. m. 187.; *K'olanjian, S.*: Les Arméniens en Transylvanie i. m. 362.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena in Polonia i. m. 94–95.

¹⁴ Az erdélyi fejedelem 1680. október 26-án bocsátotta ki az erdélyi örményeknek a fejedelemség területén szabad kereskedelmi tevékenységet biztosító kiváltságlevelét. L. erről: *Govrikean, G.*: Erzsébetváros i. m. 14–17.; *C'uc'ak hayerën jeragrac Matenadaranin Mxit'areanc' i Vienna* (A bécsi mechitarista kongregáció levéltárában őrzött örmény kéziratok katalógusa). Ašx. Yakob Dašean. Vienna 1895. 116. 982.; *Suren K'olanjian*: Gerla hayak'alak' ev nra hayeren jeragreri žolovacun (Szamosújvár örményváros és örmény nyelvű kéziratgyűjteménye). Banber Matenadaranani 6. (1962) 501–503.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena in Polonia i. m. 81.

¹⁵ APF SC FA Vol. 4. fol. 94r.; L. erről: *Nagy K.*: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m. 114.

¹⁶ A kárpátaljai rutén és erdélyi román egyesületekről l. APF SOCG Vol. 533. fol. 401r. fol. 483r–v.; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania (a továbbiakban FUT) Vol. 3. fol. 39r–v. fol. 40r–41v. fol. 196r–197r.; PLE AEV Religionaria no. 1840/2.; PLE AEV SPSZ no. 273/4.; PLE AEV SPK no. 314. no. 338/1–10.; ELTE EKK CH Cod. 24. pag. 38–39. pag. 53–56. pag. 71–75. pag. 79–86. pag. 91–96. pag. 111–113. pag. 123–124. pag. 170–176. pag. 199–202. pag. 219. pag. 233–241. pag. 247–253. pag. 259–260. pag. 267–272. pag. 321. pag. 345. pag. 355–366. pag. 393–396.; ELTE EKK CH 59. pag. 299–300.; l. erről: *Zsatkovics Kálmán*: Az egri befolyás és az ellen vívott harc a munkácsi görög szertartású egyházmegye történetében. Századok 13. (1884) 683–696.; *Hodinka Antal*: A munkácsi görög katolikus püspökség története. Bp. 1909. 252–328.; *Bonkáló Sándor*: A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés. Bp. 1920. 5–31.; *Michael Lacko*: Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica. Romae 1955. 57–150.; *Perényi József*: A kárpátaljai ukránok uniójának kezdete a XVII. század közepén. Bp. 1958. 183–189. 192.; *Michael Lacko*: The Union of Užhorod. Cleveland–Rome 1976. 68–152.; *Cserei Mihály*: Erdély története [1661–1711]. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta Bánkúti Imre. (Bibliotheca Historica sorozat) Bp. 1983. 301–306.; *Teodor Pomphiliu*: The Romanians from Transylvania between the Tradition of the Eastern Church, the Counter Reformation and the Catholic Reformation. In: Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe. Eds. Maria Craciun – Ovidiu Ghitta. Cluj-Napoca 1995. 175–186.; *Ovidiu Ghitta*: Nașterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmar in primul ei secol de existență (1667–1761). Cluj-Napoca 2001.; *Tusor Péter*: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről (Archivio Santacroce). Levéltári Közlemények 73. (2002) 204–206. 213. 220. 226–227. 231–233. 239–240.; *Greta-Monica Miron*: Biserica greco-catolică din Transilvania. Cler și enoriasi (1697–1782). Cluj-Napoca 2004. 34–75.; *Dancu Pál*: A munkácsi rutén püspökség helyzete a Rákócziak korában. In: Satu Mare. Județean Satu Mare. Studii și comunicări seria istorie-etnografie-artă. Ed. Viorel Ciubotă. XVII–XXI/II (2000–2004). Satu

Az erdélyi örmények uniója emiatt szüntelen konfliktusforrásnak bizonyult az egyház képviselőinek körében. A vallási egyesülést ily módon másképp értelmezte Oxendio püspök és megint másképp az unitus erdélyi örmény pap-ság. Az igaz, hogy 1689. október 23-án, Lembergben a lengyelországi örmény unitus egyház zsinatot hívott össze, ahol megtárgyalták, illetve szabályozták a fent említett kérdéseket.¹⁷ A zsinatra egyébiránt meghívót kaptak az erdélyi örmény egyház képviselői is, de közülük napjainkig ismeretlen okokból senki sem vett részt. Oxendio püspök e zsinat végzéseit pedig nem tartotta magára nézve kötelezőnek, mert az erdélyi örmények 1690-től kezdve közvetlenül a Propaganda Fide, nem pedig a lembergi örmény unitus érsekség egyházi joghatósága alá tartoztak. Ez utóbbi is külön konfliktusforrásnak bizonyult, mert Oxendio püspök segítői Lembergben, az ottani Örmény Kollégium (*Pontificium Collegium Armenum, Dpratur Hayoc'*) növendékeiből kerültek ki, akik viszont a már említett lembergi zsinat téziseit tartották szem előtt, nem pedig Oxendio elképzeléseit.

Fontos volt e problémakörben a latinizáció kérdése is, hiszen Oxendio püspök a Propaganda Fide papneveldejében, a római Pontificium Collegium Urbanumban szerzett ismeretei alapján, valamint az unió okán az erdélyi örmények teljes latinizációját tartotta mérvadónak.¹⁸ Meglátása szerint, csak az az igazi örmény keresztény, aki megtartja a római katolikus egyház szokásait és

Mare 2005. 55–64.; *Végsheő Támás*: Pálos hittérítők kapcsolatai Északkelet-Magyarország görög katolikusaival. Athanasiana 12. (2000) 65–81.; *Üő*: Benkovich Ágoston váradai püspök működésének görög katolikus vonatkozásai. Athanasiana 16. (2003) 99–122.; *Üő*: Catholice reformare. Ágoston Benkovich O. S. P. E. missionario apostolico vescovo di Várad (1631–1702). (Collactanea Vaticana Hungariae Classis II.: Tom. 3.) Budapest–Roma 2007. 227–244. 291–294.; Baán István: La pénétration de l'uniatisme en Ukraine au XVII siècle. XVII siècle 55. (2003) 515–526.; *Üő*: Adalékok a jezsuiták tevékenységéhez a magyarországi rutének uniója terén. In: *Historicus Societatis Iesu*. Szilas László Emlékkönyv. Szerk. Molnár Antal – Szilágyi Csaba – Zombori István. (METEM Könyvek 62.) Bp. 2007. 118–129.; *Üő*: The Process of Dispensation of Péter Parthenus, Greek Rite Bishop of Mukács. In: *Gli archivi della Santa Sede e il regno d'Ungheria* (secc. 15–20). In memoriam di Lajos Pásztor. A cura di. Gaetano Platania – Matteo Sanfilippo – Péter Tusor. (Collactanea Vaticana Hungariae 4.) Budapest–Roma 2008. 113–132.

¹⁷ Az 1689. évi lembergi főegyházmegyei zsinatról l. az alábbi szentszéki dokumentumokat: APF ASC Vol. 59. fol. 79r. fol. 139r–142v.; APF SOCG Vol. 503. fol. 519r. fol. 522r.; APF SOCG Vol. 504. fol. 382–386v.; APF CP Vol. 29. fol. 616r–618r. fol. 626r. fol. 635v. fol. 636v.; APF SC FA Vol. 4. fol. 679r.; APF SC FA Misscellanea vol. 14. fol. 1v–48v. ; APF LDSC Vol. 79. fol. 148r.; ill. erről röviden: *Petrowicz, G.*: La chiesa armena in Polonia i. m. 43.

¹⁸ Oxendio esetében a latinizáció erőltetése nem volt egyedi eset. Vardan Hunanean lembergi örmény unitus érsek és Deodatus Nersesowicz (1647–1709) címzetes trajanopolisi püspök szintén a Collegium Urbanumban tanultak, és a latinizáció híveivé váltak. Sőt eleinte a lengyelországi örmény unitus egyházon belül is a latinizációt preferálták. Az erdélyi örmény unitus egyházzal szemben a lengyelországiiban komoly különbség mutatkozott meg: nevezetesen az, hogy a lengyelországi örmények számarányukat tekintve nagyobb közösséget alkottak, mint az erdélyiek, és hatékonyabban tudtak szembeszállni mind Hunanean érsek, mind Nersesowicz püspök szélsőséges latinista elképzeléseivel. Ráadásul a lengyelországi örményeknek komoly támogatójuk akadt a lembergi Örmény Kollégiumban oktató theatinus szerzetesekben, akiknek többsége hosszú éveket töltött el misszionáriusként az anyaországi örmény területeken. Ők tudniillik felismerték azt, hogy az eltűzött latinizáció az egyházi unió tönkretételéhez vezet. Ebből a folyamatból ugyanakkor Oxendio és az erdélyi örmények kimaradtak. APF SOCG Vol. 495B fol. 232r–234r.; APF SOCG Vol. 504. fol. 104r.; APF CP Vol. 29. fol. 364r. fol. 613r–618v. fol. 629r. fol. 638r.; APF LDSC Vol. 79. fol. 94v. fol. 110r.; APF SC FMPPR Vol. 2. fol. 315r–v.; L. erről röviden: *Nagy K.*: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m. 118–119.

ünnepeit. Ellenkező esetben azt a világi, vagy egyházi örményt — aki az egyesülés ellenére megtartja a régi örmény szokásokat —, azt eretnokség vagy szakadárság vádjával illethették. Oxendio ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy népének milyen sanyarú, szenvedésekkel teli történelem jutott osztályrészül az elmúlt évszázadokban. Ő az örmény nép szenvedésének egyedüli okát abban látta, hogy az örmények a 6. században letértek az egyetemes ortodox és katolikus hitről, valamint hamis és eretnek tanításoknak hódoltak. Az Isten pedig ezért büntette az örménységet szüntelenül. Az örmény nép további szenvedéseit — szerinte — csakis a római katolikus egyházzal történő unióval lehetett megállítani.¹⁹

Oxendio latinizálódása okán meghatározónak bizonyult, hogy ki volt a felszentelő püspök vagy érsek, és a pappá szentelés milyen rítusban történt a Collegium Urbanumban?

Oxendio pappá szentelésével kapcsolatban a közelmúltban került elő az a két irat, amelyben végzős papnövendékként 1681. június 16-án azzal a kéréssel fordult a Propaganda Fidéhez, hogy őt örmény rítus szerint szentelje fel a Rómában tartózkodó és frissen katolizált Jovhannēs Semiramkertac'i érsek, Konstantinápoly örmény pátriárkája, hiszen tulajdonképpeni felettese, Moldva (akkor Erdélyben tartózkodó) püspöke, Minas Zilifdarean T'oxat'ec'i püspök eretnek hitű. A Szentszék ezt a kérést azonban nem hagyta jóvá, mégpedig azzal az indoklással, hogy Jovhannēs Semiramkertac'i nem volt őszintén unitus, katolikus hitvallása ellenére továbbra is eretnek és schismatikus szokásoknak hódolt.²⁰ Így a Szentszéken nem nézték volna jó szemmel, hogy egy unitus növendéket egy ilyen „bizonytalan, ingadozó hitű” örmény főpap szenteljen fel. Oxendiót végül — egy Johannes Bogdanski nevű lengyelországi születésű örmény növendékkal együtt — latin rítus szerint szentelték pappá. A szertartást pedig maga az akkor címzetes seleuciai érseki titulust viselő Edoardo (Odoardo) Cybo (1619–1705), a Propaganda Fide titkára vezette 1681. augusztus 9-én.²¹

¹⁹ A Collegium Urbanumban szerzett tanulmányairól tanárai Oxendio igen kiemelkedő tehetőségét emelték ki. Nagyfokú érdeklődést és szorgalmat mutatott a nyelvek és a latin dogmatika elsajátítása terén. Jellemének hibájául pedig fanatizmusát, makacsságát és túlzott türelmetlenségét rótták fel, ami végeredményben később megmutatkozott az Elia Mendrul-ügy idején is. APF Catalogo degli alunni del Collegio di Propaganda Fide ad anno 1685.; APF SC FA Vol. 3. fol. 469r.; ELTE EKK CH Cod. 21. pag. 82.; L. erről még: *Petrowicz, G.*: La chiesa armena in Polonia i. m. 86.; *Nagy K.*: Fidelis relatio i. m. 270–277.; *Uő.*: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m. 116.; A Collegium Urbanumban tanult örmény papok nevelése és felszentelése a téma kutatása szempontjából is valóban problémás terület: különösen vonatkozik ez 17. század elejére és a 17–18. század fordulójára. Az ott tanuló örmény növendékekről elsősorban az az információ áll rendelkezésre, hogy a dokumentumokban csupán a hallgatók örmény származását tüntették fel, illetve azt, hogy latin rítusban nevelkedtek. A Collegiumban az első kimondottan örmény rítusú növendék az anyaországi születésű és az 1720-as években, Szamosújváron tevékenykedő Minas Paronean, míg a második az erdélyi illtőségű Luca Virziresco (Oxendio püspök unokaöccse), a harmadik és negyedik pedig a szintén erdélyi örmény K'ristop'or Dragoman és Minas Daniëlean volt. L. erről: APF CU Vol. 4. fol. 345r. fol. 371r–v. fol. 487r–v fol. 512r–v. fol. 514r–v. 557r–v. fol. 559r–v. fol. 625r–v. fol. 627r–v. fol. 688r. fol. 873r–874r. fol. 875r. fol. 928r. fol. 1049r.

²⁰ APF SOCG Vol. 493. fol. 30r+31v.

²¹ APF SOCG Vol. 493. fol. 376r+377v+378v.; Homályosak az ismereteink arról is, vajon a Collegium Urbanumban a görög mellett létezett-e az örmény kispapok mellett működő felszentelési püspök (*vescovo ordinante armeno*). A szentszék dokumentumok ennek létezését 1687-el bezárólag

Fontos támpontot jelentett a latinizáció megközelítésében, hogy Oxendio milyen misekönyvet használhatott: latin nyelvűt vagy a latinból fordított örményt?

Az unitus örmény püspökről elsősorban az az információ áll rendelkezésünkre, hogy a latin nyelvű misekönyvet használta és a szentségeket a *Sacramentarium Romanum* szerint szolgáltatta ki. Sőt Opizio Pallavicini varsói nunciustól és Cybo titkártól fennmaradt egy-egy levél 1687-ből, amelyekben azt kéri a Szentszéktől, hogy a pénzbeli segítyen kívül mielőbb jutassanak el Erdélybe Oxendióhoz latin nyelvű misekönyveket, mert ezekben az akkor még szimplán misszionárius-pap Oxendio nagyon nagy hiányt szenved.²²

A latin nyelvű misekönyvet egyébiránt lefordították örmény nyelvre, melynek első kiadása ismereteink szerint 1632-ben látott napvilágot a Propaganda Fide Polyglotta nyomdájában. Ennek a misekönyvnek a lefordításában a 17. század elején áttért örmény szerzetes Zaccaria Agam (*Zak'ariay Ałameanc'*) szerzett érdemeket. Az Agam-féle fordításnak a 17. században több kiadása is megjelent. 1688-ban látott napvilágot az Agam-féle fordításnak azon kiadása a velencei Giacomo Moretti nyomdájában, amelyre 1690-ben a theatinus Francesco Bonesana, a leMBERGI ÖRMÉNY KOLLÉGIUM prefektusa (1678–1691) is felhívta Oxendio figyelmét. Arról azonban nincs tudomásunk, hogy ez a kötet Oxendio tevékenysége idején eljutott volna Erdélybe.²³

A latinizáció, valamint az 1689-ben megkötött unió értelmezése kapcsán 1691-ben Besztercén már kirobbant egy komoly vita Oxendio püspök és az örmény unitus papok között. A püspök kifogásolta, hogy az erdélyi örmény papok többsége házasságban élt. Az ügy ekkor a Propaganda Fide elé került, amelyet

nem erősítik meg. A Collegium iratainak tüzetes átvizsgálása során kiderült, hogy a 17. század végéig az ott tanuló örmény növendékeket latin rítus szerint szentelték pappá. Az viszont ismert, hogy Deodatus Nersesowicz, korábbi leMBERGI érseki koadjutor, a felszentelési feladatokat a Collegium Urbanumban címzetes trajanopolisi püspökként ellátta. Tevékenységéről l.: APF ASC Vol. 90 fol. 54r–v.; APF SOCG Vol. 531. fol. 298r–v. fol. 305r. fol. 308r.; APF SC FA Vol. 4. fol. 680r. fol. 685r.; APF LDSC Vol. 76 fol. 90r–v.; APF LDSC Vol. 82. fol. 5r.; APF LDSC Vol. 85 fol. 61r., valamint *Kamenic'*: a lengyelországi örmények i. m. 129–130.; *Petrowicz, G.*: La chiesa armena in Polonia i. m. 44. 49–51.

²² APF SOCG Vol. 497. fol. 335r–v fol. 338r–v.; Oxendio 1686. évi hosszas jelentésének végén már kiemelte, hogy missziója sikeres teljesítéséhez a pénzsegélyen kívül égetően szüksége van latin nyelvű misekönyvekre is. APF FA Vol. 3. fol. 469v.; Ezenfelül l. még erről a kérdéstről a 60. számú jegyzetet.

²³ APF SC FA Vol. 4. fol. 70r. fol. 82r–83r. fol. 219r–v. fol. 221r.; Stefano Stefanowicz Roszka (1670–1739) hymeriai címzetes püspököt, érseki koadjutor 1729 és 1733 között apostoli vizitátorként Tobias Augusztinowicz leMBERGI unitus örmény érsek (1715–1751) a Szentszék áldásával Erdélybe küldte, és ekkor hozta magával, az általa latinból fordított örmény nyelvű kéziratot misekönyvet. Roszka ezt kimondottan az erdélyi örmények számára állította össze. A Roszka-féle fordítás vélhetően alapul vette az Agam-féle fordítást is. A vizitátor tulajdonképpen azt szerette volna elérni, hogy az erdélyi örmények ezt a misekönyvet használhassák a latin nyelvű helyett, azonban emiatt konfliktusba került Sorger György (1729–1741) erdélyi római katolikus püspökkel, aki egyenesen megtiltotta e misekönyv használatát. Ezt a kéziratot végül Roszka itáliai kapcsolatain keresztül eljuttatta Velencébe. Fordítását 1732-ben a mechtaristák adták ki, és néhány évvel később ez a könyv a mechtaristák erzsébetvárosi (ebesfalvi) és pétervárad-i tevékenységével került Erdélybe. L. erről: APF SC FA Vol. 9. fol. 250r–v. 251r–252r. fol. 474r–v. fol. 475r–v. fol. 595r–v. fol. 596r–v. 597r–598v. fol. 601r. fol. 604v.; *Kovács Bálint*: Az erdélyi örmények interregionális kapcsolatai a 17–18. században. Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. i. m. 40–41.

a missziós intézmény 1691. október 8-án lezajlott ülésén tárgyalta meg. Az ülésen jelenlévő bíborosok végül arra a döntésre jutottak, hogy az unitus papok továbbra is gyakorolhatták hivatásukat, mivel az áttért örmény papok még az egyesülés előtt kötöttek házasságot. Ezt azzal indokolták, hogy a már említett 1689. évi leMBERGI zsinat engedélyezte az örmény papok felszentelés előtti házasságát.²⁴

Ennek ellenére Oxendio hajthatatlan maradt. Ezért az egyik besztercei örmény pap, egy bizonyos Vardan Martinus Potoczky (1640–1702) szerzetes, 1692 tavaszán visszamondta az uniót, és a besztercei örmény közösségben az egyesülés ellen kezdett prédikálni. Tevékenysége hatásosnak bizonyult, mert nyolcvan örmény család visszatért ősei apostoli hitére. A püspök ezért gróf Federico Veterani (1650–1695) tábornokhoz, Erdély katonai parancsnokához és II. Apafi Mihály (1672–1713) választott erdélyi fejedelemhez, valamint a Guberniumhoz fordult jogorvoslatért. Bánffy György (1660–1708) kormányzó ugyan részletes vizsgálatokat folytatott le, sőt minden részletre kiterjedő jelentést is készített az ügyről, de a vizsgálatok konkrét eredmény nélkül zárultak le. Sőt II. Apafi Mihály latba vetve befolyását felkarolta a renitens örményeket: közülük ötven örmény családot 1692-ben az aposztata Vardan szerzetes vezetésével ebesfalvi (későbbi nevén Erzsébetváros) birtokára telepítette le, biztosítva számukra a szabad kereskedést és a vallásgyakorlást.²⁵ A maradék harminc örmény család pedig Besztercéről visszatelepült Moldvába. Ezzel az 1692. évi örmény ügy átmenetileg ugyan lecsendesedett, ám valójában nem oldott meg semmit. Az erdélyi örmény egyházon belül az indulatok és a feszültségek továbbra is megmaradtak, és mintegy öt esztendőn keresztül lappangtak.²⁶

Az *Elia Mendrul-ügy*

A vizsály elemi erővel robbant ki azután 1697 januárjában, amikor Oxendio arra akart kényszeríteni négy (ebből három besztercei lakosú) örmény házaspárt, váljanak el feleségeiktől, hagyják el családjukat, mert szodomita, eretnek szokásuk miatt veszélyt jelentettek az unióra és az unitus örmény közösségre. Oxendio név szerint Elia (K'ristosatur) Mendrult, Andrea Alaczo, Elia Theodorowiczot

²⁴ APF ASC Vol. 61. fol. 84r–87r.; APF SOCG Vol. 510. fol. 97r–98r.; APF SOCG Vol. 512. fol. 180r.

²⁵ APF SC FM Vol. 2 fol. 322r.; ASV ANV Vol. 196. fol. 149v.; ELTE EKK CH Cod. 21. pag. 83–84.; L. erről: Nagy K.: Fidelis relatio i. m. 282–284.; Nagy K.: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m. 116–119.

²⁶ APF SOCG Vol. 512. fol. 181r.; APF SC FA Vol. 4. fol. 261r–v. fol. 262r–263r. fol. 265r–266/v. fol. 267r.–v.; PLE AEV SPSZ no. 273/4. no. 274/ 4.1., 8.3., 8.4.; ELTE EKK CH Cod. 21. pag. 84.; ELTE EKK G Vol. 522. fol. 137v.; Külön érdekesség, hogy sem Kovrig Gergely (*Grigor Govrikean*), sem Avedik Lukács mechtaristák nem tettek említést az Ebesfalvára települt ötven örmény családról, valamint Vardan papról az Erzsébetváros (1733-ig Ebesfalva) történetéről írott monográfiájukban. Az ebesfalvi eset kapcsán nem volt meglepő, hogy miért nevezte gróf Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi kancellár *Önéletírásában* Oxendiot „az császár capellájával is misét szolgáltató, bitang, apertus romano-catholicus pápista” püspöknek, és miért „perlették” ő a Guberniumban „erővel térítő” latinista álláspontja miatt az erdélyi örmények. L. erről: *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*. Szerk. Szalay László. 2. köt. Pest 1860. 217.

és az ebesfalvi aposztata papot, Vardan Martinus Potoczkyt nevezte meg. Közülük Elia Mendrul (1630–1701) esperest (*awagerëc'*) és *vardapetet*²⁷ tartotta főkolomposnak. Elia Mendrul életéről sajnos kevés adat áll a rendelkezésünkre. Az, amit tudunk róla, hogy még Minas püspökkel együtt menekült el Moldvából Erdélybe 1668-ban. Minas püspök 1686-ban bekövetkezett halála után őt tartották az erdélyi apostoli hitvallású örmények vezetőjének, mivel az elhunyt püspök helyettese is volt egyben.²⁸ 1688–1689 fordulóján az akkor még apostoli misszionárius Oxendiónak sikerült megnyernie őt az uniónak.²⁹ Ez Oxendio szemszögéből mindenképpen győzelmet jelentett, mert tartott attól, hogy Minas püspök halála miatt Elia Mendrult nevezheti ki az örmény katolikosz Erdély örmény apostoli püspökének. Az, hogy Elia Mendrul esetlegesen potenciális püspökjelölt lett volna Minas halála után, az kizárólag csak Oxendio jelentéseiből ismert. Az unitus püspök egy lényeges dolgot figyelmen kívül hagyott: házasság örmény pap a keleti kánonjog szerint sem lehet püspök, csakis szerzetes. Elfogadható az a nézet is, hogy Oxendio inkább potenciális riválist látott Elia Mendrulban, mivel az erdélyi örmény közösségen belül igen nagy tekintéllyel rendelkezett.

Mindenesetre Oxendio akkori fáradozásai látszólag meghozták munkájának gyümölcsét. Elia Mendrul és az 1692. évi besztercei hittagadó Vardan Martinus Potoczky pap vezették az erdélyi örményeknek azt a delegációját, akik

²⁷ A *vardapet* eredetileg valóban csak szerzetes (*abelay*) lehetett. A *vardapet* (közép-perzsa, vagy *pehlevi* eredetű jövevényszó az örmény nyelvben. A közép-perzsa *vardapati* a gyakorlat mestere jelentéssel, azaz a zoroasztrianus papok tanítója) a korai örmény apostoli egyházban eredendően a monostorok mellett működő iskolák vezetője volt, aki a Szentírást magyarázta, és az egyházatyák tanításait értelmezte és közvetítette. Ezen kívül a *vardapet* jelentette a hit mesterét, valamint a helyes hit terjesztőjét is. A 444. évi šahapiwani örmény nemzeti zsinat határozott arról is, hogy a *vardapeteknek* kell őrködniük az örmény apostoli egyház fegyelmére, valamint az örmény hit tisztasága felett. Annak ellenére, hogy a *vardapet* csak szerzetes lehetett, a 7. századtól kezdve számos adat van arról, hogy a *vardapet* címet számos örmény világi házasság pap (*k'ahanay*) is viselte. A későbbi korokból további információk is rendelkezésre állnak. Ennek okait elsősorban az örménység viharos történelmében kell keresni. Hiszen több olyan periódus is volt, amikor a megszálló hatóságok egyenesen megtiltották a monostorok működését és a papnevelést, mert ők állandóan lázították a köznépet az idegen betolakodók ellen. A 17. században is olyan súlyos volt a szerzetes- és a paphiány az örménység körében, hogy informálisan lazítani kellett az egyházfegyelmén. Ez viszont — ahogyan azt korábban említettük — az egyházfegyelem fellazulásához is vezetett, és a 18. század első feléig, pontosan III. Ábrahám (*Abraham Kretac'i*) katolikosz (1734–1737) megválasztásáig ebben a kérdésben érdemi változások/változtatások nem történtek. L. erről még: *Nersēs Akinean*: Šahapiwani žolovoyň kannonere. Matenagrakan usumnasirut'iwñ art'iw 1500 amenayn taredarjin [A šahapiwani nemzeti zsinat kánonjai. Bibliográfiai értekezés a zsinat 1500. év fordulójának alkalmából]. Handēs Amsōrea 63. (1949) 79–94.; *Robert Thomson*: Vardapet in the Early Armenian Church. Le Muséon 75. (1962) 367–384.; *Ēmin Petrosyan*: Vardapetakan astiĉannere hay ekelec'u mej [Vardapeti fokozatok az örmény apostoli egyházban]. Ējmiacin 3–4. (1987) 63–82.

²⁸ Magyar fordításban: „Akkor tájt sok örmény jött el Bogdán (Moldva) földjéről. Velük tartott püspökük, Ő Excellenciája Minas vardapet, akit Ziliftaroghlnak is neveztek, valamint sok más pap is. Közöttük volt egyik vezetőjük a šuceavai Elia Mentrul pap és vardapet, valamint Astuacatur Nigošean, akit ugyanazon, előbb említett Minas vardapet szentelt pappá.” Gyergyószentmiklósi Örmény Katolikus Plébánia Könyvtára, Gheorgheni-Gyergyószentmiklós (a továbbiakban GYÖKPK) A Plébánia története I. könyv 1. fejezet. (1695–1719); L. erről: *Bárány L.*: Verzirescul Auxendius i. m. 1888. 67.

²⁹ „A mostani év (sic! 1689) februárjában (sic! Elia) Krist'osatur Mendrul úr, šuceavai házasság pap, esperes és vardapet és mások katolikus hitvallást tettek Lembergben Ő Excellenciája a mi Vardan Hunanean érsekünk előtt.” *Rošĉ'ay*, S.: Egyházi évkönyvek i. m. 186.

1689 februárjában, az erdélyi örmény közösség nevében Vardan Hunanean unitus érsek kezébe letették a katolikus hitvallást. Sőt ők kérvényezték, hogy az érsek és az akkori varsói apostoli nuncius (1688–1690), Giacomo Cantelmi járván közbe a Szentszéknél Oxendio püspöki kinevezése érdekében.³⁰

Andrea Alacsról viszont csak annyi információnk van, hogy 1692. évi Potoczky-féle viszály idején Oxendio püspök mellett állt ki, és másodmagával Yovhannés Naxšun petelei örmény unitus pappal, ő készítette el az erdélyi Gubernium számára az unitus örmények vallási szokásairól szóló jelentést.³¹

A megvádolt papok mindazonáltal nem hagyták válasz nélkül Oxendio püspök vádjait. Elia Mendrul és Andrea Alacz felvették a kapcsolatot Giovanni Antonio Davia (1660–1740) címzetes thébai érsekkel és varsói apostoli nunciusal, és a besztercei örmény közösség nevében panasszal fordultak hozzá. Levélükben Oxendiót korrupt és zsarnok főpapként írták le.³² Állításuk szerint minden egyes szolgáltatásért külön anyagi jutatást kért. Amennyiben a közösség tagjai ezt nem teljesítették, akkor a püspök megtagadta tőlük a szentségek kiszolgáltatását.³³

Az érintettek informálták továbbá a nunciust arról, hogy 1697 Vízkeresztjén a besztercei örmény porták bejárásakor minden családfőtől anyagi ellenszolgáltatást erőszakolt ki. Aki erre nem mutatott hajlandóságot, azt kiátkozással fenyegette meg. Oxendio ezenkívül azzal a váddal is illette a közösséget, hogy a Karácsony ünnepét nem december 25-én, hanem a régi örmény kalendárium szerint január 6-án tartották meg.³⁴ Oxendio a nagyszebeni apostoli vallású örmény kereskedőktől is stólapénzt szedtetett be, akik erre nem voltak hajlandók, mert apostoli vallásúak lévén nem az unitus örmény püspök egyházi joghatósága alá tartoztak. Ráadásul ők nem is erdélyi, hanem anyaországi örmények voltak. A püspök által „zaklatott” kereskedők ezért kapcsolatba léptek a már bevádolt papokkal, és beszámoltak nekik Oxendio kísérletéről. Sőt a kereskedők egyszerűen csak csaló gazembernek és akasztófavirágnak nevezték a püspököt.³⁵ Elia Mendrul és társai szerint Oxendio említett vádaskodásai más

³⁰ APF CP Vol. 29. fol. 630r–631v. fol. 638r. fol. 644r–v. fol. 645r–v. fol. 647r. fol. 648r.; ELTE EKK CH Cod. 15. pag. 251–252.; ELTE EKK CH Cod. 16. pag. 34.; ELTE EKK CH Cod. 23. cap. 16. (Oldalszámozás nélkül); *Lukácsy, K.*: *Historia Armenorum* i. m. 71.; *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani.* Ed. Nicolaus Nilles S. J. 2. k. Oeniponte 1885. 921.; A mechitarista Bárány Lukács szerint Elia Mendrul csak 1691-ben lett katolikus. Ez azonban egyértelmű tévedés, hiszen a szentszéki dokumentumok egyöntetűen megerősítették, hogy Elia Mendrul 1689 februárjában tette le a katolikus hitvallást Lembergben Hunanean örmény unitus érsek kezébe. *Bárány L.*: *Verzirescul Auxendius* i. m. 71.

³¹ L. ezt: ELTE EKK CH Cod. 21. pag. 77–80.

³² APF SC FA Vol. 4. fol. 523r–v.

³³ Uo.

³⁴ APF SC FA Vol. 4. fol. 523r–v.; Valószínűleg az Elia Mendrul-ügy kapcsán született meg az erdélyi örmények egyházi tévelygéseiről és hibáiról szóló dokumentum (*Errores Ecclesiae Armenae*). Szerzője ismeretlen, akit minden bizonnyal Oxendio püspök környezetében kell keresni. A hibák között szerepelt a khalkédóni egyetemes zsinat tagadása, a *Triszagion* imádság hibás éneklése, a katolikus egyház által eretnekeknek tartott egyházi személyek kultusza, az Eukharisztia helytelen kiszolgáltatása, valamint a helytelen naptárhasználat. A dokumentumot l. ELTE EKK CH Cod. 24. pag. 289–292.; Kiadása: *Nicolaus, N.*: *Symbologiae* i. m. 916–918.

³⁵ APF SC FA Vol. 4. fol. 523r–v.

nagyobb volumenű problémáról vonták el a figyelmet: tudniillik tudomásukra jutott, hogy a püspöknek zavaros pénzügyei voltak.³⁶

Az ügy Varsón keresztül eljutott Rómába is. A theatinus Sebastiano Maria Accorsi, a leMBERGI ÖRMÉNY KOLLÉGIUM prefektusa (1691–1704) is megerősítette a Propaganda Fidének, hogy az erdélyi Besztercén az örmény közösség és a püspök között konfliktus alakult ki, amelynek középpontjában nem a házas papok problémája, hanem Oxendio zavaros pénzügyei állottak.³⁷ Accorsi a vizsZÁly kirobbanásának okát a püspök silány anyagi helyzetében látta, mivel fizetését, a Propaganda Fide által kiutalt évi száz scudót, püspöki kinevezése óta mindig is nagy késésekkel kapta meg. Az állítólagos pénzügyi visszaélések okán a varsói nunciatúrán felmerült, hogy kezdeményezzék a Szentszéknél Oxendio felmentését. A prefektus ezt viszont nem helyeselte.³⁸ Véleménye szerint ugyanis amennyiben elmozdítanák Oxendio püspököt hivatalából, az csak kárt okozhatna az erdélyi örmények között végzett missziók kiteljesítésében.³⁹ Ezen túlmenően a prefektus annak az aggodalmának adott hangot, hogy az erdélyi örmények vizsZÁlya esetében ugyanolyan zűrzavaros állapotok köszönhetnek be, mint ami annak idején Lembergben történt Nikol Torosowicz (1603–1681) örmény érsek botránnyos uniójával kapcsolatban. Ezért Accorsi azzal a kéréssel fordult a Propaganda Fidéhez, hogy Oxendio és az ún. házas papok ügyében folytasson le minden részletre kiterjedő vizsZÁlatot.⁴⁰

Besztercén a vizsZÁly ugyanakkor tovább gyűrűzött: Oxendio továbbra is eretnek szokásnak minősítette Elia Mendrul és társai házas állapotát. A bevádolt örmény papok viszont a püspököt istentelen, ördöghöz hasonlatos jellemű emberként írták le. Oxendio 1697 júniusában *ad hoc* jelleggel vizsZÁlóbizottságot állított fel, amelynek rajta kívül tagja volt Serger (Sorger) Mihály, a marosvásárhelyi minorita rendház főnöke és Emmanuel Jakubowicz besztercei örmény bíró. Oxendio a házas papokat engedetlenséggel vádolta meg, amellyel megosztották a besztercei örmény közösséget. Az unitus püspök jelentéseiben legalább négyszázöt örmény családfőt említett meg a városban, akik Elia Mendrul rendíthetetlen hívének számítottak.⁴¹

A vizsZÁlóbizottság felállítása Oxendio hívei körében sem aratott osztatlan sikert. A püspök ugyanis nemcsak Elia Mendrult és társait, hanem egyik segítőjét, Lazar Budachowiczot (1672–1721) is a bizottság elé citálta. Ennek oka az volt, hogy Budachowicz nyíltan védelmébe vette a bevádolt papokat, és sze-

³⁶ Uo.

³⁷ APF SC FA Vol. 4. fol. 522r–v.; A leMBERGI theatinusok (nevezetesen az ÖRMÉNY KOLLÉGIUM prefektusai: Alois Pidoux, Francesco Bonesana, Sebastiano Maria Accorsi és Stefano Trombetti) ugyanakkor nemcsak az erdélyi örményekről, hanem az erdélyi római katolikus (ferences) missziókról is számos, felbecsülhetetlen értékű jelentéseket írtak, és jutattak el a varsói nunciatúrán keresztül a Propaganda Fidéhez. I. erről: APF SOCG Vol. 488. fol. 77r. fol. 81r. fol. 82r. fol. 84r. fol. 87v. fol. 91r.; APF SOCG Vol. 514. fol. 159r.; APF SC FA Vol. 4. fol. 86r–87r.; vö. *Galla, F.*: Ferences misszionáriusok i. m. 308., 314.

³⁸ APF SC FA Vol. 4. fol. 522r–v.

³⁹ Uo. fol. 524r.

⁴⁰ Uo. fol. 531r.

⁴¹ APF SOCG Vol. 529. fol. 272r.; ASV ANV Vol. 196. fol. 159r–160v. fol. 161r. fol. 164r–v.

met hunyt bűnös házastársi kapcsolatuk felett.⁴² A megvádolt fiatal pap a lembergi Örmény Kollégium korábbi növendéke volt, és 1690 óta segítette a püspök misszióját Erdélyben.⁴³ Oxendio püspök tulajdonképpen valamiféle ürügyet talált arra, hogy Elia Mendrulon kívül őt is bevádolja. Ez nem volt nehéz. A bizottság előtt Budachowiczot ugyanis azzal az állítólagos váddal illette, hogy szüzességi fogadalma ellenére titokban szeretőket tart.⁴⁴ A megvádolt papok és az erdélyi örmény unitus klérus többsége értetlenül álltak a vádak előtt. Jelezte ezt az esetlenséget, hogy 1697 júniusában egy fiatal besztercei örmény papnak, Sahak Jakubowicznak az a kérése Oxendio püspökhöz, hogy adja őt össze a gazdag Yovhannēs Serikean besztercei örmény kereskedő Hanna nevű lányával. Ez olyannyira feldühítette Oxendiót, hogy nemcsak megtagadta Sahak Jakubowicz pap kérését, hanem egyenesen fel is függesztette őt papi hivatalából.⁴⁵

A vizsgálóbizottság, amelynek legitimitását a megvádolt papok kezdetől fogva kétségbe vonták, azt a döntés hozta, hogy az unitus örmény papok mindaddig nem gyakorolhatják hivatásukat, amíg el nem válnak. Természetesen ez a tilalom kiterjedt arra is, hogy nem misézhetnek, és nem szolgáltatathatják ki a szentségeket a híveknek. Mivel a püspök iránt nem mutattak engedelmességet, úgy értelmezték, hogy tiszteletlenségükkel nemcsak Oxendiót, hanem a katolikus egyházat és annak a fejét, a római pápát is megsértették.⁴⁶ A vizsgálóbizottság munkájáról készült jelentéshez Oxendio még egy saját kezű levelet is mellékelte, amelyben egy általa felgöngyölített összeesküvésre hívta fel a Szentszék figyelmét. Oxendio kapcsolatot véltn találni a házas papok, valamint az Ebesfalván élő hittagadó, Vardan Martinus Potoczky között, aki öt évvel korábban sikeresen szállt szembe a püspök akaratával. Érdekes, hogy ebben a levélben Oxendio Elia Mendrul helyett Vardant nevezte meg az egész viszály okozójának.⁴⁷ Sőt Oxendio annak a meggyőződésének is hangot adott, hogy Vardan vezetése alatt Elia Mendrul és társai tulajdonképpen az „eretnek” örményországi katolikosz emberei. Ők azért maradtak Erdélyben, hogy bomlasszák az örmény közösséget, és tönkretegyék az uniót, valamint az ő többéves missziós munkáját.⁴⁸

Szerintünk a püspök nem tudta feldolgozni az 1692. évi ebesfalvi kudarcot, és ezért kívánta kiváncsítani Elia Mendrul és társai ügyét az aposztata Vardannal. Ezért a püspök előbb Vardannal akart leszámolni. Ennek okán kapcsol-

⁴² APF SOCG Vol. 529. fol. 267r.; Vanyó Tihamér szerint Lazar Budachowicz az Elia Mendrul ügyben Oxendio pártját fogta, és így szembekerült a besztercei házas papokkal. A közelmúltban előkerült szentszéki dokumentumok azonban egyöntetűen megerősítik, hogy a fiatal unitus pap ebben az ügyben magával a püspökkel konfrontálódott. *Vanyó, T.: A bécsi pápai követség i. m. 180.*

⁴³ Erről l. APF SC FA Vol. 4. fol. 82r–83r.

⁴⁴ ASV ANV Vol. 196. fol. 165r.

⁴⁵ Uo. fol. 166r.

⁴⁶ Oxendio püspök a vizsgálatról külön kivonatot is készített, amelyet elküldött Andrea Santa Croce (1656–1712) címzetes seleuciai érseknek, bécsi (korábban varsói) apostoli nunciának is. L. erről az alábbi dokumentumokat: APF SOCG Vol. 529. fol. 272r–273v.; ASV ANV Vol. 196. fol. 160v. fol. 166r.

⁴⁷ APF SOCG Vol. 529. fol. 267v. fol. 269r–v. fol. 274r–275v.; ASV ANV Vol. 196. fol. 162r–v.

⁴⁸ APF SOCG Vol. 529. fol. 275r–v. fol. 280r–v. fol. 281r.; ASV ANV Vol. 196. fol. 162r–v. fol. 164r–v.

latba lépett Jean Louis Rabutin de Bussy (1642–1717) francia származású császári tábornokkal, Erdély akkori katonai parancsnokával. Rabutin katonákat bocsátott a püspök rendelkezésére. Oxendio így Ebesfalván letartóztatta Vardant, és a nagyszebeni tömlöcbe vetette az „eretnek” örmény papot, akinek hívei (mintegy ötven-hatvan örmény család) így Ebesfalván pap nélkül maradtak.

Elia Mendrul és társai az ellenük felhozott vádatok továbbra is koholtnak, álszentnek és elfogadhatatlannak tartották. Ráadásul a végzések miatt az örmény lakosság többsége is ellenállt. Ez utóbbinak az oka abban keresendő, hogy a bevádolt papoknak — mivel Erdélybe történt betelepülésük óta Besztercén éltek — nagyobb volt az ismertségük és a tekintélyük, mint a „külsős” és erőszakos jellemű püspöknek. Emiatt az Oxendio által hozott végzések nem érték el a kívánt célt. Oxendio ezért más kifogásokat keresett, hogy letörje a házas papok és az őket követő nép ellenállását. Azt kezdte híresztelni, hogy Elia Mendrul és társai tagadták a Purgatórium létét, valamint Jézus két természetéről szóló tanítást, azaz az ősi monofizita eretnekségnek hódoltak. Ezenfelül azt is terjesztette, hogy Mendrul és társai tulajdonképpen az ő püspöki hivatalának megszerzésére törekedtek. Sőt a püspök véleménye szerint ebben az ügyben még a katolikus gróf altorjai Apor István (1638–1704) erdélyi kincstartóval is összejátszottak.⁴⁹

A püspöknek Aporral kialakult feszült viszonya még a vizály kirobbanása előtti évre, 1696-ra vezethető vissza. Oxendio 1696. évi bécsi tartózkodása alkalmával védelmet kért a szászok és az erdélyi hatóságok részéről a népét ért atrocitások miatt. A püspök úgy vélte, hogy az egyházi unióban az örményeket hosszú távon csak kiváltságokkal lehet megtartani. 1680 és 1692 között ugyanis sokan visszatelepültek Moldvába, és a szászokkal fennálló konfliktusok miatt nem lehet garantálni, hogy az örmények megmaradnak Erdélyben. Látta azt is, hogy az örmények Moldvába történő visszatelepülése gyakorlatilag az 1689. évi örmény unió visszamondását jelentheti.⁵⁰ Ezért az Erdélyben szétszórt örményeket egy településen kívánta összefogni. Bécsben az udvarhoz folyamodva arra kérte az uralkodót, hogy méltányos áron engedje át az örményeknek a fiskális javak egyikét. A püspök konkrétan Szamosújvárt, illetve Görgényszentimrét (ahol 1668 óta számos örmény család is élt) kérte. A folyamodvány hatékonyabb elbírálása érdekében a püspök felvette a kapcsolatot Kollonich Lipót (1631–1707) bíborossal, esztergomi érsekkel, valamint a Propaganda Fidével, közbenjárásukat kérve.⁵¹ Azt is kérte továbbá, hogy csökkentsék az örmények számára kivetett adókat, mert ez esetleg megerősítheti híveinek a katolikus hiten maradását. Ellenkező esetben az összes unitus örmény, elhagyva katolikus vallását, visszatérhet ősei apostoli hitéhez. Ezért a Propaganda Fide tikára, Carlo Aogostino Fabroni (1651–1727) levelet intézett Kollonich érsekhez és a

⁴⁹ ASV ANV Vol. 196. fol. 167r–168r.

⁵⁰ *Éble G.*: A szamosújvári Verzár család i. m. 13.

⁵¹ APF SOCG Vol. 520. fol. 286r–287r.; APF SC FA Vol. 4. fol. 268r.; Gróf Bethlen Miklós erdélyi kancellár Önéletrása szerint a szamosújvári és görgényszentimrei királyi uradalmak ekkor politikai ellenlábásának, Apor Istvánnak a gazdasági érdekeltiségébe tartoztak. L. erről: *Bethlen M.*: Önéletrás i. m. 158.

bécsi apostoli nunciushoz, hogy segítsenek orvosolni az erdélyi örmények nehéz helyzetét.⁵²

Ez a háttér munka látszólag meghozta a maga eredményét. I. Lipót király (1657–1705) 1696. augusztus 20-án jóváhagyta Oxendio kérését, és Szamosújvárt jelölte ki a jövőbeni örmény település helyéül.⁵³ A tárgyalások sikeréről Oxendio értesítette a Propaganda Fidét. Fabroni titkárnak 1696. augusztus 25-én küldött levelében megerősítette, hogy kérését I. Lipót engedélyezte, amely elősegítheti az erdélyi örmények körében végzendő katolikus missziók sikerét.⁵⁴

Oxendio kívánságának teljesítésére az uralkodó Apor István kincstartót kérte fel.⁵⁵ Apor viszont az uralkodói kiváltság végrehajtását lassította. Oxendio 1697 márciusában már arról panaszkodott Bécsbe, hogy a kincstartó fittyet hány az uralkodó utasítására, de az ügy panaszai ellenére mégsem haladt előre. Apor ugyanis Oxendio körül kezdett vizsgáldni, mert nem akarta addig a kiváltságokat teljesíteni, amíg a püspök ügye le nem zárul. Oxendio püspök ugyanis 1696-ban, Görgényszentimrén jelentős birtokra tett szert, amelyet kiváltság gyanánt nem az udvartól kapott. A püspök ugyanis saját pénzéből vásárolta meg a birtokot. A kincstartónak gyanús volt Oxendio hirtelen történt vagyonosodása, mert a püspök azelőtt többször panaszkodott silány anyagi helyzetére, ezért utána akart nézni a hirtelen jött „jólétnek”.⁵⁶ Apor egyértelműen korrupcióra kezdett gyanakodni, mert nem kapott kielégítő választ a püspöktől. Sőt a kincstartó ezt a gyanút összekötötte az Elia Mendrul-üggyel. Szamosújvár kérdése emiatt ekkor lekerült a napirendről, és csak 1700-ban vették elő újra.⁵⁷

⁵² APF LDSC Vol. 84. fol. 6v–11r.; APF SOCG Vol. 524. fol. 363r–v. fol. 364r–v. fol. 366r.; APF SC FA Vol. 4. fol. 368r–369v.; ASV ANV Vol. 196. fol. 151r.

⁵³ *Éble G.*: A szamosújvári Verzár család i. m. 13–14.; *Trócsányi Zsolt*: Transilvaniayi hayeri iravakan kac’ut’iwne Leopoldyan hrovartaki s’rjanum. (1690–1848) (Az erdélyi örmények jogállása a Diploma Leopoldinum korában). In: Hay–hungarakan patmakan ew mšakuyt’ayin kaperi patmut’iw-nic’ (Az örmény–magyar történelmi és kulturális kapcsolatok történetéből). Ašx.Vladimir Barxudaryan – Antal Vörös. Erewan 1983. 174.

⁵⁴ L. erről: APF SC FA Vol. 4. fol. 406r–v. fol. 407r–v.+410v. fol. 408r–409v. fol. 411r–v. fol. 434r.

⁵⁵ APF SC FA Vol. 4. fol. 522r.; APF SOCG Vol. 525. fol. 111r–v., továbbá fol. 112r–v.; L. erről még: *Petrowicz, G.*: La chiesa armena in Polonia i. m. 97.; Apor István kincstartóhoz, nem sokkal a királyi engedély megadása után, levélben fordult Angelo Paluzzi degli Albertoni-Altieri (1623–1698) bíboros, a Propaganda Fide prefektusa is, hogy ne akadályozza az örményeknek adandó kedvezményeket. ASV ANV Vol. 196. fol. 152r.; vö. erről még *Lukácsy, K.*: Historia Armenorum i. m. 77.; *Szongott Kristóf*: Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900. 1. köt. Szamosújvár 1901. 256.; *Éble G.*: A szamosújvári Verzár család i. m. 14.; *Trócsányi Zs.*: Az erdélyi örmények i. m. 175.

⁵⁶ Oxendio az uradalom megvásárlásában királyi jóváhagyásra hivatkozott, viszont ezt Apornak nem tudta dokumentumokkal bizonyítani. A birtok egyébiránt egy nemesi kúriából, két hozzátartozó házból, egy három köre járó malomból (minden tartozékkal együtt), két hektár szőlőből és jelentős szántóföldekből, illetve kaszálóból állott. *Éble G.*: A szamosújvári Verzár család i. m. 15.

⁵⁷ Oxendio kérését, valamint Szamosújvár és Görgényszentimre ügyét még 1698. június 26-án Gyulafehérváron is tárgyalták. Nyilvánvalóan időhúzás céljából próbálkoztak vizsgáldni ekkor a püspök ügyében. Konkrétan vagyoni helyzetéről, valamint birtokszerzéséről érdemben nem foglalkoztak. Apor és Mikes Mihály elsősorban azon vitakoztak, milyen kiváltságokat lehetne átengedni Oxendio örményeinek. Az Elia Mendrul-üggyel szintén nem foglalkoztak. Az irat címe: *Inquisitio ad instantiam domini comitis Apor ex gubernio facta contra episcopum armenorum ratione*. Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL) F 46, Gubernium Transilvanicum Levéltára, Ügyiratok 1698: 238. A nevezett levéltári dokumentumra Bakács Bernadett hívta fel a figyelmünket,

A konkrét teljesítés az uradalom átadására vonatkozóan azonban csak a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) bukása utáni időre maradt.⁵⁸

Oxendio ugyanakkor — Aporral fennálló konfliktusa mellett — tovább folytatta az Elia Mendrullal szembeni nyomozását. Elsőként a püspök újabb vizsgálóbizottság felállítását rendelte el. Ez azt volt hivatott kivizsgálni, vajon Mendrul és társai nem monofiziták-e. A bizottság elé rendelték Lazar Budachowiczot is, aki korábban védelmébe vette a bevádolt örmény papokat. Az ifjú pap viszont megtámadta a püspököt, megkérdőjelezve a bizottság hitelességét és jogszerűségét. Ő a problémák okozójának nem Mendrult, hanem magát a püspököt tartotta. Véleménye szerint Oxendio ezzel az ügygel a valós, a közösséget ténylegesen érintő kérdésekről terelte el a figyelmet, és részéről ez a vizsgálat csupán nem más, mint tudatos zavarkeltés.⁵⁹ Budachowicz álláspontja nem szándékos, öncélú daczból, hanem tudatos meggyőződésből fakadt. A pap lengyelországi születésű örmény volt, és az ottani szokásokat tartotta szem előtt, és nem volt hajlandó Oxendiót követni. A fiatal pap jól ismerte az 1689. évi lemergi zsinat határozatait, amely többek között kimondta: a papok felszentelés előtt házasodhatnak; továbbá azok az örmény egyházi személyek, akik az unió letétele előtt házasságban éltek, továbbra is folytathatják egyházi hivatásukat.⁶⁰

Budachowicz nem elégedett meg azzal, hogy kritizálta a püspök ténykedését, hanem maga is jelentést küldött a Propaganda Fidének. Ebben kifogásolta, hogy Oxendio fittyet hányt a lemergi unitus zsinat tanításaira, és összeférhetetlen viselkedésével ő okozta a bajt, nevezetesen a megosztást a besztercei ör-

amit ezúton is hálásan köszönünk. Az Aporral foglalkozó szakirodalom egyáltalán nem foglalkozott az örmény püspökkel történt konfliktussal (ez alól csak Éble Gábornak a Verzár család történetéről írott könyve képez kivételt), jöllehet a román uniók esetében a szakirodalom kitért Apor fontos szerepére. L. erről: *Bethlen M.*: Önéletírás i. m. 201–209. 223.; *Bíró Vince*: Altorjai Gróf Apor István és kora. (Az Erdélyi Katolikus Akadémia Kiadványai 10.) Kolozsvár 1935. 78–79. 87.; Az Aporral történő konfliktus gyakorlatilag elhúzódtott a 18. század elejéig, hiszen az Elia Mendrul-ügy lezárulta után a szamosújvári uradalom miatt Oxendio püspök vagyonosodása után is tovább nyomozott. L. erről Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Allgemeines Verwaltungsarchiv, Familienarchiv Harrach Kt. fol. 344r–345v. (Gyulafehérvár, 1702. október 3-i keltezéssel). A dokumentumra Fazekas István hívta fel figyelmünket, amit neki ezúton is hálásan köszönünk.

⁵⁸ *Éble G.*: A szamosújvári Verzár család i. m. 15–16.

⁵⁹ APF SOCG Vol. 529. fol. 272r–273v.; ASV ANV Vol. 196. fol. 160r–161v. fol. 163r.

⁶⁰ APF SC FA Miscellanea. Vol. 14. fol. 15v–18v. fol. 24v–27v.; Továbbá l. erről még: *Petrowicz, G.*: La chiesa armena in Polonia i. m. 20–22.; Hodinka Antal a munkácsi görög katolikus püspökségről írott monográfiájában kitért arra, hogy az erdélyi örmények az unió megkötése után teljes egészében a latin szertartást vették át. *Hodinka A.*: A munkácsi görög katolikus püspökség i. m. 2–3.; Vanyó Tihamér már 1933-ban felhívta a figyelmet arra, hogy az erdélyi és a lengyelországi unitus örmények között igen nagyok voltak a szertartásbeli különbségek, mivel az erdélyiek magától a Ritus és Ceremoniális Kongregációtól (*Sacra Congregazione dei Riti e delle Ceremonie*) kapták a latinból fordított örmény nyelvű misekönyvet (*Časoc*). Az erdélyi örménység Oxendio tevékenységének köszönhetően mindenben a latin szertartásokhoz idomult. Így gyakorlatilag Erdélyben nem volt nagy különbség a latin szertartásúak és az örmények között. Sőt az erdélyi örmények a bőjti szokásokban, valamint a naptárhasználatban is teljesen a latinhoz idomultak. Lengyelországban viszont a latin szokások mellett párhuzamosan megmaradtak a régi örmény szokások is. Kivételt ez alól csak a szentáldozás képezett. L. erről még: *Vanyó T.*: Püspöki jelentések i. m. 91., 112–115.; Ezt a problémát röviden összefoglalja: *Horváth Gábor*: Szamosújvár–1781. Egy canonica visitatio részletei. In: Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II. i. m. 218–219.

mény közösségben. Megerősítette a püspök zavaros pénzügyeiről szóló híreket, és azt, hogy Oxendio vádaskodásaival valójában magáról akarta elterelni a figyelmet. Megjegyezte továbbá, hogy a püspök által gerjesztett konfliktus miatt zátonyra futhat az erdélyi örmények vallási egyesülése. Budachowicz továbbá nem zárta ki annak a lehetőségét sem, hogy a viszály miatt sok örmény visszamondja majd az 1689-ben megkötött uniót.⁶¹

Budachowicz támadásai és kifogásai ellenére Oxendio továbbra is eltökélt maradt ügye mellett. Azt kifogásolta, hogy miféle katolikusok ők házasságuk okán, ha nem ismerik el a cölibátust. Ez szerinte ugyanis elengedhetetlen feltétele annak, hogy egy pap önmegtartóztatásban élve kövesse Krisztus tanítását. Budachowiczot pedig egyszerűen a házas papok által feltüzelt és velük összejátszó bajkeverőnek nevezte, és kétségbe vonta a katolikus hitét.⁶² Az ügy súlyosbodása miatt Oxendio az erdélyi kormányzóhoz és a bécsi udvarhoz fordult segítségért, mert beismerte, már nem ura a helyzetnek.⁶³

Elia Mendrul és társai mindenesetre felvették a kesztyűt, és válaszul Oxendio vádaskodásaira a püspököt Hunanean lemergi örmény unitus érseknél próbálták lejáratni. Oxendio bűneül leginkább azt rótták fel, hogy Besztercén a helyett, hogy saját közösségének védelmére kelne a szászokkal szembeni mindennapos konfliktusokban, a közösség tagjait tartja terror alatt, és alaptalanul vádolta őket és a híveiket az erdélyi hatóságoknál. Egyértelművé tették továbbá, hogy Oxendiot hivatalában egyes-egyedül a pénz motiválta, és a vagyon iránti sóvárgása egyre inkább kielégíthetetlen. Kifejezésre jutatták azt is, hogy Oxendio már eljártszotta a közösség bizalmát, és teljesen alkalmatlan a püspöki hivatal ellátására. Ennélfogva Erdély területén új unitus örmény püspököt szeretnének látni.⁶⁴

A megvádolt papok ugyanakkor teljesen értetlenül álltak az előtt, miért merült fel probléma házas mivoltukkal kapcsolatban, hiszen Lengyelországban az unitus papok házasodhattak.⁶⁵ A közösségnek nagy problémája volt, hogy Besztercén a kereskedelmi konkurenciaharc miatt mindennaposak voltak a szászokkal való verekedések és pogromok, és Oxendio püspök, mint az erdélyi örmények spirituális vezetője, a kisujját se mozdította érdekükben. A verekedések miatt sok örmény — félve a velük szemben megmutatkozó lincshangulattól — ingóságát hátra hagyva a Beszterce környéki falvakban húzta meg magát.⁶⁶

⁶¹ Budachowicz ismételten kitért a 1689. évi lemergi zsinatra, ahol szerinte feketén-fehéren kimondták: a felszentelés előtt az örmény unitus papok házasodhatnak. Ráadásul a meghurcolt és bevádolt örmény papok az unió előtt házas emberek voltak, hiszen annak előtte az örmény apostoli egyházat szolgálták. APF SC FA Vol. 4. fol. 525r–v.

⁶² Oxendio püspök külön értesítette az ügy állásáról a bécsi nunciátúrát is. Ebben a püspök arról panaszkodott, hogy az Elia Mendrul vezette házas papok körül valóságos mozgalom alakult ki, tudniillik nem voltak hajlandók elismerni és elfogadni a vizsgálóbizottság által hozott döntéseket. Az általuk generált viszály miatt félték, hogy visszamondják az 1689-ben megkötött uniót. Besztercén olyannyira haragudtak a püspökre, hogy az egyik piaci napon a felháborodott örmények megverték őt. A püspök úgy látta, hogy Mendrul vezetésével a papok pontosan ugyanazt tették, mint amit 1692-ben Vardan pap, az ebesfalvi hittagadó, akinek buzdítására örmény családok tagadták meg az egyházi uniót. APF SOCG Vol. 529. fol. 266r.; ASV ANV Vol. 196. fol. 162r.

⁶³ ASV ANV Vol. 196. fol. 164r.

⁶⁴ APF SC FA Vol. 4. fol. 526r–v.

⁶⁵ Uo. fol. 520r–v.

⁶⁶ Uo. fol. 521r.

Az ügyben a közösség vezetői — nyilván Elia Mendrul unszolására — megszólaltak, és 1697 őszen háromfős küldöttséget menesztettek Lembergbe, ahol személyesen beszámoltak az örmény unitus érseknek a közösséget érintő viszállyról. A delegátusok elsősorban védelmet kértek az örmények számára Oxendio püspök túlkapásaival szemben. Helytelenítették egyúttal a házas papokkal szemben alkalmazott vizsgálatokat és retorziókat. Határozottan cáfolták a püspöknek azt a vádját, hogy monofizita (eutükhianus) eretnekek volnának, azaz elismernék Jézus egy, azaz isteni természetét. Aggályuknak adtak hangot amiatt, hogy Oxendio tevékenysége és viselkedése következtében sok örmény család visszatelepült Moldvába, és így az unió Erdélyben kudarcra végződhet.⁶⁷ A delegáció munkája hatásosnak bizonyult, mert Hunanean érsek levélben értesítette a Szentszéket a püspök túlkapásairól, és az erdélyi viszályban egyedül Oxendiót nevezte meg felelősnek.⁶⁸

A közösség és a papok akciója fülébe jutott Oxendiónak, és mivel időt akart nyerni, kapcsolatba lépett a Szentszékkal. Azzal védekezett, hogy Besztercén a világi közösség képviselői Elia Mendrullal összeesküdtek ellene, aki hittagadásra kényszerített számos örmény családot, és Mendrul az ő püspökségére pályázik. Ezért igyekezett az ő személyét a lemergi örmény érseknél befeketíteni. Különösen méltánytalannak tartotta Apor István kincstartó személyét, aki szerinte a háttérből uszította ellene a közösséget. Ennek okán az ügy rendezése végett újabb vizsgálóbizottság kiküldésére tett javaslatot.⁶⁹

Az Elia Mendrul-ügyben a viták a következő hónapokban sem csitulak. A közösségen belüli feszültségeket tovább gerjesztette az, hogy 1698 januárjában tisztázatlan körülmények között elhalálozott az egyik vádolt pap, Andrea Alacz. A közösség körében az a híresztelés kapott lángra, hogy halála tulajdonképpen Oxendio lelkén száradt. Ezt azzal támasztották alá, hogy Alacz halála óta Oxendio ki se mozdult lakhelyéről, rejtőzködő életet élt, és egyszer sem volt hajlandó a közösség tagjaival szóba állni.⁷⁰

Oxendio erre a bécsi nunciatúrával kereste a kapcsolatot, és továbbra is fenntartotta korábbi véleményét. Most már nemcsak a cölibátus tagadását, hanem a helytelen kalendárium-használatot is konfliktusforrásnak tartotta. Nevezetesen azt, hogy Elia Mendrul és hívei a régi örmény naptár szerint tartották a legfontosabb egyházi ünnepeket. Oxendio példaként hozta fel azt a már többször ismételt vádat, hogy egy napon, azaz január 6-án ülték meg Karácsony és Vízkereszt ünnepét. Oxendio vádjai között újból előkerült a monofizitizmus rágalma: tudniillik a közösség a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinaton elutasított Eutükhész archimandrita tanítását követte, azaz tagadta a Jézus két természetéről vallott ortodox dogmát.⁷¹ Ezért a püspök sürgette a Propaganda Fi-

⁶⁷APF SOCG Vol. 532. fol. 282r. fol. 283r. E forráskötetben szereplő erdélyi örmény iratokat összefoglaló néven besztercei anyagnak (*Documenti degli Armeni in Bistrizi in Transilvania*) is nevezik.; Hunanean érsek egy másik levelében arról tett említést, hogy az erdélyi örmény közösség teljesen elhidegült Oxendio püspöktől. ASV ANV Vol. 196. fol. 170r–171r.

⁶⁸ APF SC FA Vol. 4. fol. 521r–v.

⁶⁹ ASV ANV Vol. 196. fol. 172r–v.

⁷⁰ APF SC FA Vol. 4. fol. 517r. fol. 518r.

⁷¹ Valójában az örmény apostoli egyház soha nem fogadta el Eutükhész archimandrita monofizita nézeteit. Sőt 505-ben, 555-ben Dwinben, valamint 719-ben és 728-ban Manazkertben tartott

dét: haladéktalanul adjon engedélyt arra, hogy a Szent Hivatal (*Sanctum Officium*) Elia Mendrul és társai ügyében vizsgálódhasson.⁷²

Újból előkerültek ugyanakkor Oxendio püspök korrupció gyanús ügyletei. Nem Elia Mendrul és társai hozták szóba, illetve vetették fel ezeket, hanem azok az apostoli vallású örmény kereskedők, akik évtizedek óta kereskedelmi lerakattal rendelkeztek Brassóban és Nagyszebenben. A vizsály kirobbanásakor nekik Oxendióval pénzügyi kérdésekben voltak nézeteltéréseik. A négy kereskedő Melk'ior Mačewan, Israél Eriwanc'i, Arak'el Yerusalëmc'i, valamint Azariay Mazarec'i annak a véleményüknek adtak hangot, hogy a vizsály kialakulásában nem egyházfegyelmi kérdések játszottak szerepet, hanem üzleti és örökösödési problémák. Megemlítették például, hogy az előző esztendőben, 1696-ban, Nagyszebenben meghalt egy Gaspar nevű üzlettársuk (módos konstantinápolyi örmény kereskedő), akinek 6000 rajnai forintot érő hagyatékára tette rá a kezét Oxendio püspök, amiből magának Görgényszentimrén birtokot vásárolt.⁷³

Oxendio túlzott elvhűsége híveinek lojalitását is kikezdte. Legfőbb segítőtje a theatinus Giuseppe Bonalini (1650?–1703) — aki 1692 óta tartózkodott Erdélyben — is összeveszett vele a vizsály eltérő megítélése miatt, és túlzottnak minősítette Oxendio lépéseit. A misszionárius helytelenítette a püspök erőszakos pénzszerző műveleteit. Ezenkívül Bonalini felhívta a figyelmet néhány, az örmény papok által megszokott hibás eljárásra. A szentáldozáskor tudniillik az örmények nem keverték vízzel a megszentelt bort. Ez meglátása szerint a régi, keleti örmény hagyományok továbbélését jelentette.⁷⁴ A szerzetes úgy ítélte meg, hogy Oxendio püspök lépései és vádaskodásai csak ellenszenvet váltottak ki a közösségen belül, és ez híveire is áterjedt. A püspök hibájául róttá fel azt is, hogy az elveihez csökönyösen ragaszkodva tulajdonképpen az 1685-ben megkezdett missziós munkáját tette kockára. Bonalini jelentésében megjegyezte továbbá: a püspököt makacssága miatt képtelen meggyőzni arról, hogy finomabb, diplomatikusabb módszereket alkalmazzon a közösségben. Ráadásul az általa felállított kétséges legitimitású vizsgálóbizottságok végzéseink inkább csak ellenreakciókat váltottak ki a megvádolt papok részéről.⁷⁵

nemzeti zsinatokon elvetette azokat. Kritizálta a diofizita tanítást is, de azt soha nem ítélte el. A monofizitizmus vádja pedig abból következett, hogy az örmények nem voltak hajlandók elismerni sem Konstantinápoly, sem pedig Róma egyházi joghatóságát. L. erről: *Karekin Sarkissian: The Council of Chalcedon and the Armenian Church*. London 1975. 194–215.; *Nagy K.: Az erdélyi örmény egyházi unió i. m.* 92–93.

⁷² ASV ANV Vol. 196. fol. 175r–176v.

⁷³ A nevezett örmény kereskedők azt is hangoztatták, hogy az ebesfalvi Vardan vardapetet 1697-ben nem eretnesség, hanem a püspök személye ellen megfogalmazott kritikái miatt börtönözték be. ASV ANV Vol. 196. fol. 177r + 180v.

⁷⁴ Bonaliniról l. APF LSC Vol. 80. fol. 143v.; APF SC FMPR Vol. 2. fol. 315r–v. fol. 335r. fol. 386r–v. + 388v.; *Litterae episcoporum historiam Ucrainiae illustrantes*. Vol. 4. (1681–1710). Ed. Athanasius Welikj. Romae 1976. 79–80.; Bonalini jelentését 1698. február 5-én írta meg Fabroni titkárnak. Ebben összefoglalta az egész vizsály történetét. Oxendio püspök 1697 januárjában azzal vádolta be Elia Mendrult és társait, hogy felszentelt pap létükre bűnös házasságban éltek. Megemlítette továbbá, hogy a bevádolt papoknak mindezek ellenére nagy tekintélyük volt az egész erdélyi örmény közösségben. APF SC FA Vol. 4. fol. 519r–v.

⁷⁵ Bonalini említést tett az 1692. évi Vardan vardapet esetéről is, és szerinte Oxendio püspök hibásan össze akarta kapcsolni Vardan esetét Elia Mendrul ügyével. Egyedüli megoldásként a türel-

Elia Mendrul és társai, miután leveleik nem érték el a kívánt célt, magához a Szentszékhez fordultak jogorvoslatért. Levelükben nem riadtak vissza a túlzásoktól sem. Például, felhívták a figyelmet arra, hogy Oxendio a beszercei szászokat tudatosan az örmény közösség ellen izgatta. A püspökkel való viszáljuk kapcsán felsorolták Oxendio pénzügyi visszaéléseit, nagyfokú türelmetlenségét, valamint zsarnoki módszereit. Kitértek Vardan Martinus Potoczky ügyére is, amelyben a felelősséget ugyancsak Oxendióra hárították.⁷⁶ Megerősítették továbbá, hogy a viszály miatt Besztercéről és a környező falvakból sok örmény hagyta el Erdélyt. Közülük sokan Moldvába tértek vissza, ahol rekonvertáltak az örmény apostoli hitre.⁷⁷ Ezt alátámasztotta Elia T'orossean beszercei örmény elöljáró jelentése is, aki jogi védelmet kért a Propaganda Fidétől, valamint Oxendio erdélyi ellenlábásától, Apor Istvántól.⁷⁸ Oxendio püspök helyzete így ekkor nem volt rózsásnak nevezhető, ugyanis Giovanni Antonio Davia varsói apostoli nuncius a beérkezett panaszok nyomán sürgette a Propaganda Fidét: járuljon hozzá, hogy minden részletre kiterjedő vizsgálatot rendeljen el Oxendio és bevádolt papok ügyében.⁷⁹

A Propaganda Fide Accorsi lemergi prefektust kérte fel, hogy tudakozódjon az erdélyi örmények ügyében. Információit az Oxendiót bíráló Bonalinitől kapta. Megerősítést nyert, hogy a hívek köréből rengeteg panasz jutott el hozzá. A legfőbb kifogás az volt, hogy Oxendio missziója kezdetén, amilyen kegyes és jóindulatú pap volt, püspökké történt kinevezése után olyan kíméletlen és rosszindulatú zsarnokká vált. Kérlelhetetlen, fanatikus hite miatt összetűzésbe került papjaival, missziós társaival, és emiatt elvesztette hívei támogatását. Ennek az lett az eredménye, hogy az örmények egy jelentős része elhagyta Erdélyt. A prefektus mindebből azt a következtetést vonta le, hogy Oxendio a viszály miatt már nem ura a kialakult helyzetnek, azaz képtelen orvosolni a problémát. Hunanean érsek is megerősítette Accorsi jelentését.

Oxendio erre védekezni próbált, és határozottan visszautasította az ellene felhozott vádakát. Mindent az általa bevádolt papok, többek között Elia Mendrul kitalációjának minősített, mivel az örmények közül sokan nem nézték jó szemmel azt, hogy 1690-ben a Szentszék őt nevezte ki az örmények unitus püspökének.⁸⁰

Az Elia Mendrul-üggyel kapcsolatban beérkezett levelek és jelentések fényében a Propaganda Fide hosszas viták után, 1698. március 3-án hozta meg döntését. Oxendiót nem mozdították el hivatalából, ugyanakkor az ügy tüzetes kivizsgálására felkérték Andrea Santa Croce (1656–1712) címzetes seleuciai érseket, bécsi apostoli nunciust.⁸¹ Hogy a bíborosok Oxendio ellen nem hoztak vé-

met, illetve tárgyalásos megoldást javasolta. A vita olyannyira elmérgesedett Besztercén, hogy gyakorlatilag senki nem hitt a másik szavában. Bonalini egyébiránt nemcsak a Szentszék, hanem Hunanean érseket is értesítette Oxendióval történt konfliktusáról. APF SC FA Vol. 4. fol. 527r–v.

⁷⁶ ASV ANV 196. fol. 181r–v.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo. fol. 185r–v.

⁷⁹ Uo. fol. 186r–v.

⁸⁰ APF SOCG Vol. 529. fol. 266r–269v.; ASV ANV Vol. 196. fol. 162r–v. fol. 164r–165r.

⁸¹ Az ülés foglalkozott Vardan pap ügyével, és Oxendiónak adtak igazat, kijelentve, hogy Vardan Ebesfalván és Besztercén igenis eretnek hitelveket vallott, és ezekkel megfertőzte a már katolikus hitre áttért örmény lakosság jelentős részét. APF ASC Vol. 68. fol. 62r–67v.

gül elmarasztaló döntést, annak valószínűsíthetően az volt az oka, hogy nagyra értékelték az erdélyi örmények uniójában korábban végzett missziós tevékenységét. A Propaganda Fide vezetésében ekkor még többségben voltak azok a bíborosok, akik annak idején (nyolc esztendővel ezelőtt) egyhangúlag támogatták Oxendio püspöki kinevezését.

Santa Croce a vizsgálatokkal erdélyi római katolikus püspöki vikáriusát, az Oxendióval is jó kapcsolatot ápoló Szebelébi Bertalant bízta meg. A vizsgálóbizottság tagja volt még Gebhardt Kristóf (1657–1720) nagyszebeni jezsuita páter és Luca Fracano boszniai ferences generális. A vizsgálódások előzetes jelentése 1698. július 25-én készült el. Ennek lényege az volt, hogy a kialakult áldatlan állapotok miatt további nyomozásokra és kihallgatásokra van szükség.⁸²

A vizsgálóbizottság természetesen kihallgatta Oxendio püspököt is, aki a vizsály okozójának egyes egyedül Elia Mendrult nevezte meg. A püspök a vizsgálóbizottság tagjaival külön-külön is tárgyalt, és sikeresen győzködté őket arról, hogy neki az ügyben az „áldozati bárány” szerep jutott. A vizsgálóbizottság persze nem volt elfogulatlan Oxendióval szemben, hiszen ő kinevezése óta mindhárom taggal igen jó kapcsolatokat ápolt. Így nem lehetett kérdéses, milyen vizsgálati eredmény születik majd az ügyben. Persze Elia Mendrul is felismerte, hogy a vizsgálóbizottság összetétele nem kedvez neki és társainak, így a meghallgatás és a számonkérés elől híveivel elszökött Besztercéről. Oxendio szerint a szöktetésben szerepe volt Apor Istvánnak is.⁸³

Mindezek után a püspök magához vette a kezdeményezést és sürgette, hogy egy újabb vizsgálóbizottság álljon fel Elia Mendrul és hívei ügyében, és folytasson le részletes vizsgálatokat az összes erdélyi örmény kolóniában. Ezt Oxendio olyannyira komolyan vette, hogy 1698 augusztusában időközben a vele kibékült Bonalinit Kolozsvárra, a jezsuitákhoz küldte tárgyalni a Mendrul-ügyben.

Bonalini az ügyben a Vizkeleti Zsigmond álnéven Erdélyben tevékenykedő Csete István (1648–1718) jezsuita páterrel, Kolozsvár római katolikus plébánosával folytatott tárgyalásokat.⁸⁴ Ezeken a püspök szándékának megfelelően megegyeztek abban, hogy kiből tevődjön össze a majdani vizsgálóbizottság.⁸⁵ Bár a bizottság jogos felállításával kapcsolatban lehettek kétségek, az mindenestre egy hónapon belül felállt, és megkezdte munkáját Erdélyben. A vizsgálóbizottságnak egyetlen célja volt: megállapítani Elia Mendrul és Oxendio ártatlanságát vagy éppen bűnösségét. Bizottság összetétele ugyanakkor egyértelmű-

⁸² ASV ANV Vol. 196. fol. 187r–v.

⁸³ Uo. fol. 191r–v.

⁸⁴ Cserei Mihály Vizkeleti Zsigmondról (alias Csete Istvánról) és Baranyai László (1657–1719) jezsuitáról igen lesújtó hangnemben emlékezett meg. „Vizkeleti Sigmond és Baranyai László fejevári papok, mindenik gonosz, factiósus és a mi religióunkat halálba gyűlölő s üldöző emberek.” *Cserei M.*: Erdély históriája i. m. 274.; L. erről: APF SC FUT Vol. 3. fol. 46r–52v.; *Litterae missionarium de Hungaria et Transylvania (1572–1717)*. Ed. Tóth István György. Vol. 4. (Bibliotheca Academiae Hungariae–Roma, Fontes 4.) Roma–Budapest 2005. 2931.; Vizkeleti és az erdélyi jezsuiták tevékenységéről l. még: *Molnár A.*: Lehetetlen küldetés? i. m. 227–228.

⁸⁵ A tárgyalásokról Bonalini és Vizkeleti értesítették Kollonich érseket és Santa Croce nunciust is. ASV ANV Vol. 196. fol. 192r–v.

en Oxendio püspöknek kedvezett, hiszen annak tagjaival kifejezetten jó viszonyt ápolt.⁸⁶

Oxendio püspök ezután még követelőzőbb lett. Újból bevádolta Aport, hogy támogatta Elia Mendrult a szökésben. Sőt azt is kiderítette, hogy Mendrul híveivel együtt Petelére menekült. Nagyon tartott attól, nehogy Mendrul az ot-tani unitus örmény közösséget ellene fordítsa, illetve az unió ellen tüzelje.⁸⁷

Mielőtt Elia Mendrul ügyében az újabb vizsgálatok megindultak volna, Oxendio egy utolsó lehetőséget kívánt adni a papnak, hogy úgymond visszatérjen a római katolikus egyházba, és hagyjon fel eretnek szokásaival. A püspök ezért Bonalinit Petelére küldte tárgyalni. A misszionárius pszichológiai nyomást kívánt gyakorolni Mendrulra és híveire, és felhívta figyelmét arra, hogy ügyében most már egy újabb, nagyobb hatáskörrel rendelkező bizottság vizsgálódik. Mendrult azonban nem hatották meg Bonalini győzködései, és határozot-tan visszautasította, hogy Oxendiót elismerje püspökének, egyúttal tagadta a személye ellene felhozott vádakat.⁸⁸

A vizsgálóbizottság 1698 októberében kezdte meg munkáját. A bizottság tagjai végig járták Elia Mendrul és hívei után kutatva Erdély összes örmény kolóniáját. Munkájukat a hatóságok és a császári katonaság teljes mellszélességgel támogatták. Vizsgálódásukat rögtön Ebesfalván kezdték, mert köztudomású volt, hogy itt szinte csak apostoli vallású örmények laktak. Vizkeleti Zsigmond pedig rögtön a megfélemlítés eszközához nyúlt: a közösség legmódosabb tíz családfőjét letartóztatta, majd kínzásokkal csikart ki belőlük vallomást Mendrul és társai ellen. Sőt kegyelmet is csak akkor volt hajlandó adni, amennyiben a letartóztatottak az örmény püspök jelenlétében hitet tesznek a római katolikus vallás mellett. A közösség, hogy életét és vagyonát mentse, elfogadta a vizsgálóbizottság által megszabott kényszerű „vádalkut”. Sőt hivatalosan elítélte Mendrult és nézeteit.⁸⁹ A vizsgálóbizottság ezt követően Petelére ment, mert Bonalini értesülései szerint ebben a faluban húzta meg magát Elia Mendrul. Amikor a bizottság megérkezett Petelére, a helyi örmény lakosoktól arról értesültek, hogy a „renitens” örmény pap híveivel együtt Marosfelfalura menekült. A kihallgatott peteleiek többsége unitusnak vallotta magát a bizottság előtt, és — nyilván félelemből — Mendrul ellen nyilatkoztak.⁹⁰

A Petelén lefolytatott vizsgálatok után a vizsgálóbizottság tagjai Besztercére mentek, ahol kihallgatták Budachowiczot. Vizkeleti Zsigmond a kihallgatás után felmentette őt Oxendio püspök vádjai alól, és igazhitű katolikus örményként jellemezte. Besztercén egy olyan örményt sem találtak, aki akkor

⁸⁶ A nuncius javaslatára vizsgálóbizottság vezetésével a jezsuita Vizkeleti Zsigmondot bízták meg, tagjai lettek továbbá még Szebelébi Bertalan, Antalffy János, Halászi István (1648–1705) (valódi nevén Merczis Tamás) jezsuita, gyergyószentmiklósi plébános, valamint a theatinus Giuseppe Bonalini. A titkári teendők ellátásával Benke Istvánt bízták meg. APF SOCG Vol. 532. fol. 472r.

⁸⁷ ASV ANV Vol. 196. fol. 194r–v.

⁸⁸ Bonalini egyébiránt informálta Mendrult arról, hogy az Oxendio püspök ellen felhozott vádak teljesen megalapozatlannak bizonyultak. Ezt elfogadta Davia varsói apostoli nuncius és Hunanean érsek is. Mendrul hívei ekkor körülbelül tizenhárom örmény családot számláltak, mivel a korábbi támogatók közülük sokan már Moldvába távoztak. L. erről ASV ANV Vol. 196. fol. 195r–v.

⁸⁹ APF SOCG Vol. 532. fol. 466r.

⁹⁰ Uo. fol. 467r–468v.

Elia Mendrul vagy az apostoli örmény egyház híve lett volna. A bizottság a beszterceihez hasonló vizsgálatot végzett Marosvásárhelyen is, ahol csak unitus örményeket és Mendrul cselekedeteinek szigorú bírálót találtak.⁹¹ A vizsgálatok végül azzal zárultak, hogy az örmény közösségen belül a felelősség kizárólag Mendrult terhelte. Oxendiót az ügyben ártatlannak találták, pénzügyi visszaéléseit, korrupció gyanús ügyleteit pedig az elmarasztalt pap koholmányának tartották. Mendrult ugyan nem sikerült elfogniuk, de felfüggesztették hivatalából, kiátkozták a római katolikus egyházból, és távollétében — mint köztörvényes bűnözőt — kiszolgáltatták a világi hatóságoknak.⁹² Oxendio püspök ugyanakkor hajtóvadászatot akart indítani Mendrul ellen. Időközben ugyanis tudomására jutott, hogy Mendrul már nem Marosfelfalun, hanem a Virziresco család akkori lakhelyén, Görgényszentimrén keresett menedéket. A püspök még mindig arra gyanakodott, hogy a felsőbb körökből valaki segítette a pap szökését vagy menekülését előre, illetve a hatóságok elől.

Oxendio püspök azután részletes emlékiratot készített az elmúlt évek történéseiről. Magát természetesen ártatlannak vallotta, és a vizsly kialakulásában Elia Mendrult és társait csak pusztá eszköznek tartotta, mert szerinte a konfliktus mögött Apor István és az „eretnek” örmény katolikosz, I. Nahapet (1691–1705) (*Nahapet Urhayec'i*) állt. Sőt Oxendio vádaskodásaival odáig ment, hogy az erdélyi kincstartó és az örmény katolikosz összeesküvést szőtt ellene. Ennek valóságtartama finoman szólva is kérdéses volt, hiszen a katolikus Apor nem valószínű, hogy bármilyen jellegű rendszeres kapcsolatban állt volna az örmény apostoli egyház vezetőjével.⁹³

Oxendio püspököt ugyan tisztázták a korrupció vádjai alól, jöllehet ennek ellenkezőjét senki sem tudta állítani. A vizsgálat lezárulása természetesen nem jelentette, hogy a közösségben belül elcsitultak volna az indulatok. Nem sokkal később ugyanis egy ismeretlen személy a Propaganda Fidénél bevádolta a püspököt, és a korrupció mellett eretnekséggel is megvádolta. Nem tudni, valójában ki fogalmazta meg a levelet, de nem lehet kizárni, hogy a személyt esetleg a püspök ellenlábásának, Apor Istvánnak a környezetében kell keresni.⁹⁴ A levélben ugyanis olyan vádak hangzottak el, amelyek addig csak Apor és Mendrul leveleiben fordultak elő. Közismert, hogy a besztercei örményeknek nem volt éppen kiegyensúlyozott a viszonya az ottani szászokkal. Ezt az ellentétet a kincstartó is meglovagolhatta. Ezért Apor a szászok segítségével Oxendióra terhelő vallomásokot akart gyártani. A szászok Johannes Klein besztercei szász királybíró vezetésével vizsgálatot folytattak le a püspök ellen, és hét módos szász polgárt hallgattak meg Mendrul ügyében. Mind a hét polgár egyöntetűen azt vallotta, hogy az örmény viszályban nem Mendrul, hanem kizárólag Oxendio püspök a vétkes, mert meglopta a besztercei örmény és szász közösséget.⁹⁵ A szászoknak a püspök ellen irányuló vádjait Szebelébi Bertalan püspöki vikárius

⁹¹ Uo. fol. 469r. fol. 470r–471v.

⁹² A vizsgálatok végeredményéről Vizkeleti és Bonalini értesítették Davia varsói apostoli nunciust és Hunanean érseket. APF SOCG Vol. 532. fol. 440r. fol. 442r–443r. fol. 444r–v.

⁹³ Uo. fol. 445r–448r.

⁹⁴ Uo. fol. 450r–451v.

⁹⁵ Uo. fol. 461r–463v.

határozottan cáfolta. Apor Istvánhoz írott két levelében aljas hazugságnak, irigységnek és koholmányoknak tartotta a szászok által nyilván felsőbb utasításra kreált vádak. A püspököt a római katolikus hit igaz bajnokának tartotta, és kizárt minden olyan feltételezést, amellyel őt akár korrupcióval, akár eretnek-séggel vádolhatták volna be.⁹⁶

Az Elia Mendrul-ügy megviselte magát Oxendio püspököt is, hiszen nem tudott igazából úrrá lenni a problémákon. Még 1698 Karácsonya előtt levelet írt ezért a Propaganda Fidéhez, melyben a szokottaktól eltérően a maga felelősségét is hangoztatta. Elismerte, hogy forrófejűsége, valamint túlságosan szigorú elvhűsége vezetett többek között örményei körében a viszály kirobbanásához. Arra viszont nem tért ki, tapadtak-e valójában kezéhez kétes pénzügyek. Elia Mendrult továbbra is eretneknek tartotta, és nem tett le arról, hogy őt elfogassa.⁹⁷

Oxendio mindenestre a vizsgálóbizottság eredményének ismeretében új erőre kapott. Egyházlátogatásokat végzett Petelén, Marosfelfalun és Görgény-szentimrén. Ezek során megállapította, hogy az ottani örmény közösségek mind a római katolikus egyház hívei, leszámítva azokat, akik mindig a renitens pappal tartottak. A püspök és Bonalini azt gyanították, hogy Elia Mendrul szoros kapcsolatokat ápolt a moldvai örmény apostoli klérussal, rajtuk keresztül pedig az örmény egyházfővel. Feltételezésük szerint a katolikosz tudtával Moldvából és Havasalföldről örmény papokat akartak küldetni Erdélybe, hogy tönkretegyék az uniót. Ennek bizonyításául, értesítették a Szentszékét arról, hogy egy korábbi örmény unitus papot, Yovhannés Naxšunt, Elia Mendrul meg tudta nyerni saját hívének.⁹⁸ A püspök továbbá tudatta a Propaganda Fidével, hogy 1699 januárjában az örmény katolikosz „legátusa” teljes inkognitóban Erdélybe érkezett, aki Marosfelfalun — Elia Mendrul, valamint Yovhannés Naxšun jelenlétében — tizenkét örmény fiatalt az apostoli örmény hagyományok szerint pappá szentelt. Éppen rajtuk akartak ütni, de Mendrul és hívei a titokzatos örmény „legátussal” együtt Moldvába menekültek. A püspök attól tartott, hogy Mendrul több apostoli pappal együtt visszatérhet Moldvából, ezért Bonalinivel együtt felvetette a Propaganda Fidének egy, a moldvai örmények körében végzendő misszió lehetőségét. A Propaganda Fide ekkor azonban érdemben az üggyel még nem foglalkozott.⁹⁹

A püspöknek továbbra is feszült maradt a viszonya Aporral, akit folyamatosan azáltal gyanúsított meg, hogy összejátszott ellenfeleivel, midőn a kincstartó Oxendio kétes pénzügyeivel foglalkozott. Azaz Oxendio feltételezése szerint a vele szemben elégedetlenkedő örmény papokat azért támogathatta, hogy püspöki tekintélyét aláassa, pozícióit az egyházon belül gyengítse.¹⁰⁰

⁹⁶ Szebelébi az elsőt még 1698. november 12-én, a másodikat pedig 1699. február 4-én írta. Mindkét levelében nyomatékosította, hogy felesleges a püspököt a továbbiakban molesztálni, hiszen a vizsgálóbizottság megállapította ártatlanságát. Ezt a Szentszék végül tudomásul vette. APF SOCG Vol. 532. fol. 449r. fol. 459r–v.

⁹⁷ APF SOCG Vol. 532. fol. 455r–458v.; ASV ANV Vol. 196. fol. 218r.+221v. fol. 219r. fol. 220r.; A vizsgálatok idején Bonalini és Oxendio elmaradt fizetését is követelte a Szentszéktől, melyet hamarosan meg is kapott a varsói nunciatúra közbenjárására. L. erről: APF SOCG Vol. 531. fol. 237r–238r.

⁹⁸ ASV ANV Vol. 196. fol. 153r. fol. 199r–200r. fol. 201r–202r.

⁹⁹ Uo. fol. 203r–v. fol. 204r. fol. 206r–v.

¹⁰⁰ ASV ANV Vol. 196. fol. 208r.+210v. fol. 209r. fol. 211r.; A magyarországi és az erdélyi levéltári források Apor Istvánnak az Elia Mendrul-ügyben játszott szerepéről nem tesznek említést.

A Propaganda Fide az egész Elia Mendrul-ügyet 1699. április 6-i ülésén tárgyalta meg. A tárgyalásba bevonták a bécsi nunciust is. Oxendio személyét ugyan tisztázták a vád alól, de az ülés irataiból és hangneméből kiderült, hogy a Szentszék bizalma megrendült iránta. Ebben közrejátszhatott az is, hogy a Propaganda Fide prefektusa 1698 óta már nem Angelo Paluzzi degli Albertoni-Altieri bíboros, Oxendio egykori legfőbb római patrónusa volt, hanem az ifjabb Carlo Barberini (1630–1704) bíboros, aki annak idején (1689 és 1690 között) Deodatus Nersesowicz jelöltsége mellett kardoskodott az erdélyi örmény unitus püspöki szék ügyében. Barberini prefektus a Mendrul-ügy kapcsán Oxendio visszahívását kívánta kezdeményezni, és helyére Nersesowicz címzetes trajanopolisi püspököt szeretne volna Erdélybe küldeni. Mellette az az érv szólt, hogy 1683 és 1686 között érseki koadjutorként irányította a lemergi örmény érsekséget, valamint az is, hogy az ő kezdeményezésére indult meg Erdélyben az örmények körében a misszió. Ugyanakkor 1684-ben maga Nersesowicz fedezte fel Oxendiót a missziós munkára.¹⁰¹

Nersesowicz püspök — aki az 1690. évi kinevezés miatt Oxendióval rossz viszonyban állt — kapva kapott az alkalmon, és mindent elkövetett, hogy az örmény püspököt befeketítse a Szentszéknél. Célja nem volt más, minthogy elérje leváltását a bíborosoknál, valamint azt, hogy idézzék őt Rómába, és adjon számot a Szent Hivatal előtt az elmúlt években végzett rossz egyházvezetői munkája miatt.¹⁰² Oxendiót valójában a bécsi nuncius jelentése mentette meg a felmentéstől. Santa Croce nuncius ugyanis ebben tisztázta, hogy Oxendio semmilyen vétséget sem követett el.¹⁰³ Ennek ismeretében a Propaganda Fide nem mentette fel Oxendiót hivatalából, de felrótta neki, hogy az Elia Mendrul-ügy helytelen kezelése sok kárt okozott a katolikus egyháznak és az erdélyi örmény híveknek. Feleslegesnek tartották az általa foganatosított szigorú vizsgálatokat, és negatívan ítélték meg, hogy Oxendio nem törekedett a konfliktus békés, tárgyalásos utón történő rendezésére. Ennek volt köszönhető, hogy Oxendio híveivel (például Budachowiczsal vagy a konfliktus kezdetén Bonalinivel) is összetűzésbe került. A tanácskozás Oxendio állítólagos pénzügyi visszaéléseivel viszont érdemben nem foglalkozott. Csak azt jegyezték meg, hogy mivel a korrupció vádja nem nyert bizonyítást, azt üres vádaskodásként értelmezték.¹⁰⁴ A római döntés tehát Oxendio számára kedvező fordulatot jelentett.

1699. húsvétján Elia Mendrul egyik híve, a már említett Yovhannēs Naxšun pap, néhány társával Moldvából Besztercére érkezett. Visszatérésének pontos in-

1698-ban Apor még Szamosújvár ügyében folytatott le vizsgálatokat, hogy érdemes-e az örményeknek átadni a korábbi királyi uradalmat. L. erről: MOL F 46 1698. 238.; Apor István 1697-ben Bethlen Miklós kancellárral és Bánffy György (1660–1708) erdélyi kormányzóval együtt Bécsben tartózkodott, ahol Erdély gazdasági ügyeiről és postahálózatának fejlesztéséről tárgyalt az udvarral. Az erdélyi örmények gazdasági és vallási ügyeivel, valamint Oxendio püspökkel érdemben ekkor sem foglalkoztak. *Bethlen M.*: Önéletírás i. m. 66–167. 181. 191.; Apor István gróf naplója bécsi útjáról. (1697–1698). Sajtó alá rend. Bíró Vince. Kolozsvár 1930. 139–154.; Erdélyi katolikus nagyok. Szerk. Bíró Vince – Boros Fortunát. Kolozsvár 1941. 76–80.

¹⁰¹ APF ASC Vol. 69. fol. 108r–v.; APF SOCG Vol. 532. fol. 434r–440r.

¹⁰² APF SC FA Vol. 4. fol. 592r–v.

¹⁰³ ASV ANV Vol. 196. fol. 212r–v.

¹⁰⁴ APF ASC Vol. 69. fol. 107r–116v.; APF LDSC Vol. 88. fol. 30r–31r.

doka még nem tisztázott, de a püspök szemszögéből a hittagadó pap célja nyilvánvalóan nem lehetett más, minthogy a közösségben visszatérítse az örményeket a katolikus hitről az apostolira. A papot azonban Rabutin generális segítségével elfogták, és a nagyszebeni tömlöcbe szállították. Oxendio pedig kijelentette, hogy a papot hittagadással és szodómia vádjával kívánja bíróság elé állíttatni.¹⁰⁵

Nersesowicz püspök eközben saját szakállára tovább nyomozott Oxendio ügyében, és jelentést küldött a püspök állítólagos visszaéléseiről, Accorsi prefektus és Hunanean érsek közbenjárására azonban a Propaganda Fide megtiltotta mesterkedéseit. Az unitus érsek kérésére 1699 nyarán Lembergbe visszarendelték Nersesowiczot, hogy a megromlott egészségű érsek munkáját ismét koadjutori minőségben segítse.¹⁰⁶ Barberini prefektus Nersesowicz püspöknek azonban meghagyta, hogy tartsa szemét Oxendión, és ha a püspökkel kapcsolatos visszásságokról információ jutna el hozzá, azonnal jelentse neki.¹⁰⁷

Apor István kincstartó viszont hosszú ideig nem nyugodott bele, hogy Oxendio „szárazon megúsza” a vele szemben lefolytatott eljárásokat. Ezért a püspököt 1699 júliusában zavaros pénzügyeinek kivizsgálása végett Kolozsvárra citálta. A „kincses városban” lezajlott bizottsági meghallgatáson a kincstartó Oxendio püspökön újfent tisztázatlan pénzügyeit, valamint 1696-ban történt hirtelen vagyongyarapodását kérte számon. Megfogalmazta azt az aggályát is, hogy az 1698 őszen működő vizsgálóbizottság elfogult volt a püspökkel szemben, mert annak munkájában a püspök segítője, Bonalini is részt vett. Valójában színjáték történt akkor, amelynek az volt a célja, hogy eltusolják a püspök kétes ügyleteit. Azaz a vizsgálóbizottság illegitim volt.

A meghallgatáson részt vett Szebelébi Bertalan vikárius, valamint jelen voltak az erdélyi jezsuiták is — élükön Vizkeleti Zsigmonddal és Kapi Gáborral —, akik persze a püspök védelmére keltek.¹⁰⁸ Különösen a Szebelébi vikárius

¹⁰⁵ Az esetről Bonalini értesítette Kollonich bíborost, valamint Davia varsói apostoli nunciust is. ASV ANV Vol. 196. fol. 207r–v.

¹⁰⁶ Accorsi mellesleg 1699. június 17-én írt levelében megjegyezte, hogy az Elia Mendrul-ügyben valójában senkit sem lehetett ártatlannak minősíteni. Az Oxendio püspök ellen felhozott vádaskodások azonban szerinte ronthaták az erdélyi örmény unitusok helyzetét. L. erről még: APF SC FA Vol. 4. fol. 542r–v.; APF SOCG Vol. 531. fol. 298r. fol. 308r.; APF SOCG Vol. 533. fol. 483r–v. fol. 484r.; APF LDSC Vol. 85. fol. 61v.

¹⁰⁷ ASV ANV Vol. 196. fol. 217r.; Nersesowicz püspök Oxendio iránti ellenszenve még az 1680-as években kialakult. Mindent el kívánt ezért követni annak érdekében, hogy őt elmozdítsa erdélyi hivatalából. Nersesowicz ugyanis nem tudta megbocsátani, hogy ő helyette Oxendio lett az erdélyiek püspöke, annak ellenére, hogy Opizio Pallavicini bíboros, akkori varsói apostoli nuncius (1681–1688), az ő jelöltségét szerette volna kiverekedni a Propaganda Fide bíborosainál. L. erről APF ASC Vol. 56. fol. 138r–140v. fol. 254v–256v.; APF SOCG Vol. 495B. fol. 231r. fol. 235r.; APF SOCG Vol. 496. fol. 503r–v. fol. 505r.; APF SC FA Vol. 4. fol. 610r–v.; Nersesowicz erdélyi örmény unitus püspöki jelöltségéről röviden említést tesz: APF LDSC Vol. 76. fol. 90v–91r.; vö. még erről *Petrowicz, G.*: La chiesa armena in Polonia i. m. 79.

¹⁰⁸ Apor korábban jó viszonyt ápolt az erdélyi jezsuitákkal, de időközben Bethlen Miklóssal és Kapi Erzsébettel (Kapi Gábor jezsuita páter nővérével) gazdasági perpatvarba keveredett egy tordai malom és vicei ingatlanügyek kapcsán. A viszály miatt az erdélyi jezsuiták, közöttük Kapi Gábor és Vizkeleti Zsigmond szembefordultak a kincstartóval. Talán ezzel magyarázható, miért reagáltak ilyen hevesen Oxendio püspök esetében is. Bethlen Miklós ráadásul már csak felekezeti hovatartozása miatt sem kedvelte a kincstartót. „Apor, hogy az ő vallása mellett buzgott, jól tette, de hogy a többi mind el akarta rontani, az bizonyos, azért kellett énnekem véle veszekednem.” *Bethlen M.*: Ön-

volt harcos kedvében, és határozottan tudtára adta a kincstartónak, hogy az 1697–1699-ben lefolytatott vizsgálatok tisztázták a püspököt, és felmentették a korrupció vádjá alól. Ennélfogva a vikárius nem látta semmilyen értelmét az új vizsgálóbizottság tevékenységének. Maga Oxendio is igen hevesen reagált Apor vádjaira. Szerinte a kincstartó mindvégig hátráltatta munkáját, minden fórumon az ő lejáratására törekedett, és Apor valójában egy eretnek ember, mert eretnek örményeket vett védelmébe, és támogatott vele szemben. Továbbá csodálkozásának adott hangot, hogy a kincstartót még nem idézték törvényszék elé. A vizsgálóbizottság így 1699 augusztusában voltaképpen eredménytelenül fejezte be a munkáját.¹⁰⁹

Mindezek híre eljutott Lembergbe is. Nersesowicz püspök abban a reményben, hogy mégis el tudja távolítani Oxendiót az erdélyi unitus örmény egyház éléről, jelentést tett a Propaganda Fidének. Ebben tájékoztatást adott arról, hogy Oxendio ellen visszaélései ügyében ismét eljárást folytattak le. Oxendiót teljesen negatív színben tüntette fel. Sőt 1699 őszén maga készült Erdélybe, hogy kivizsgálja a püspök ügyét.¹¹⁰ Mivel erre Nersesowicz nem kért és nem is kapott felhatalmazást feletteseitől, ezért ezt a varsói és bécsi nuncius, valamint Hunanean érsek határozottan megtiltották neki, kijelentve, hogy szükségtelen ebben az ügyben újabb vizsgálatokat folytatni.¹¹¹ Sőt Santa Croce bécsi nuncius kijelentette, hogy Erdélyben Mendrul és Oxendio ügyében a vizsgálatok már lezárultak, és helyes döntést hoztak. Sőt a nuncius kifejezetten kérte Barberini prefektust, semmilyen módon se mozdítsák el hivatalából Oxendiót. Santa Croce egyetértett Davia varsói apostoli nuncius és Hunanean érseknek azzal a véleményével, hogy rendezni kell Oxendio püspök anyagi helyzetét, mert szerinte ez volt az erdélyi örménység körében minden bajnak és konfliktusnak a forrása. Ígéretet tett ugyanakkor arra, hogy fokozott figyelemmel kíséri majd a püspök munkáját Erdélyben.¹¹²

Elia Mendrul társának, Yovhannēs Naxšunnak az ügyét 1699 novemberében Nagyszebenben tárgyalták. Oxendio felismerte, hogy nincs értelme a konfliktusokat a közösségben tovább feszíteni. Ezért a püspök vádalkut ajánlott a papnak és híveinek. Ebben az állt, hogy amennyiben visszatérnek a katolikus hitre, eléri, hogy ejtsék az ellenük felhozott vádakat, és szabadon élhetnek tovább Erdély területén. Ezen túlmenően azt az egyezséget is ajánlotta Naxšunnak, hogy esetleges rekatolizálása után újra zavaratlanul gyakorolhatja papi hivatalát.¹¹³ A pap elfogadta az ajánlatot, és kiszabadulása után 1699. november 3-án híveivel együtt Petelén ünnepélyesen letette a püspök kezébe a hitval-

életírás i. m. 149.; A kancellár célzásokat is tett a kincstartó kétes üzleti vállalkozásaira. „Apor, mint már sok esztendőktől fogva a harminczadok árendálásával ködmönből nyuszt s bársonyba öltözött ember vala.” *Bethlen M.*: Önéletírás i. m. 142–143.; Az erdélyi kancellárnak Apor kincstartó fennálló viszonyára l. még: *Bethlen M.*: Önéletírás i. m. 135. 146. 148. 242–246. 356.; Apor István gróf naplója i. m. 146–147.; *Csersei M.*: Erdély históriája i. m. 273. 276. 296–301. 308.

¹⁰⁹ ASV ANV Vol. 196. fol. 213r–214v. fol. 223r–v.

¹¹⁰ Uo. fol. 231r.

¹¹¹ Uo. fol. 237r. fol. 251r.

¹¹² APF SC FA Vol. 4. fol. 601r–v.

¹¹³ APF SOCG Vol. 534. fol. 426r–v. fol. 427v.; ASV ANV Vol. 196. fol. 224r. fol. 225r.

lást.¹¹⁴ Felvetődik a kérdés, tulajdonképpen mi volt Oxendio kegyes eljárásának az oka. Gyanítható, hogy ő maga is belefáradt a vég nélküli vitákba, és nem akart kérelmelhetetlen szigorával újabb példát statuálni, mint ahogyan azt tette Mendrullal szemben 1697-ben, és ami besztercei és más örmény közösségekben csak feszültebbé tette a közhangulatot, és gerjesztette a megosztottságot. Az általa gyakorolt méltányosságnak volt azonban egy sokkalta hihetőbb olvasata is. Az 1692. évi Vardan-féle hittagadás idején Naxšun Oxendio pártján állt, és ellenezte Vardan unió-ellenes prédikációit. Sőt az 1697-ben bevádolt Andrea Alacz-csal együtt készítette el a Guberniumnak azt a jelentést, amelyben azt igyekezett bizonyítani, hogy az erdélyi örmények római katolikusok, és nem apostoli vallásúak.

Bonalini Naxšun újbóli katolizálásáról több levélben is informálta az erdélyi jezsuitákat, azt hangoztatva, hogy Erdélyben most már minden örmény katolikus. Ez alól csak azok képeztek kivételt, akik Elia Mendrullal együtt Moldvába, „eretnek” hittestvéreik közé távoztak vissza.¹¹⁵ Oxendio ugyanakkor meghagyta Bonalininek, hogy rendszeresen ellenőrizze Naxšun pap tevékenységét Petelén, nehogy ismét meginogjon hitében, és visszatérjen az eretnekségre. Bonalini ennek a feladatának 1703 elején bekövetkezett haláláig mindvégig eleget is tett.¹¹⁶

A viszály lezárulása után Oxendio püspök Ebesfalván tartott vizitációt, hogy meggyőződjön arról, vajon az ott élő örmények már igaz gyakorló római katolikusok-e. Megállapította, hogy nyoma sincs körükben az eretnekségnek, az örmény katolikosz emberei nem jelentek meg térítéseikkel, hogy zavart keltsenek a közösségben.

Oxendio már régóta dédelgette azt a gondolatot, hogy Moldvába az ottani örmények között missziót kellene szervezni. Ezért kapcsolatba lépett Davia varsói apostoli nunciussal. Úgy látta, ha sikeres missziót szerveznének ott, akkor gátat tudnának szabni az onnan kiinduló esetleges örmény eretnek misszióknak, továbbá végleg le tudnának számolni Elia Mendrullal is.¹¹⁷ A nuncius elfogadta Oxendio javaslatát, és jelezte a Propaganda Fidének az örmény unitus főpap szándékát.¹¹⁸ Oxendio, amikor 1700 márciusában Petelén tartott vizitációt, ismét határozottan felvetette a missziót. Örömmel győződött meg ugyan arról, hogy a községben az örmények mind katolikusok, azonban türelmetlenül sürgette a Szentszékot, mivel szerinte még mindig fennállhatott Elia Mendrul visszatérésének veszélye. Ezért kérte a Szentszékot, hogy a közeljövőben járuljon hozzá egy Moldvába szervezendő misszióhoz.¹¹⁹ Elia Mendruról 1700-tól kezdve nincsenek információk. Neve a forrásokból is eltűnik. Vélhetően az 1700-as évek elején a moldvai Suçeavában, vagy Iaşiban hunyhatott el.

Összegzés

Az unitus püspöknek Elia Mendrullal és társaival kialakult konfliktusa mögött az 1689-ben, Lembergben megkötött unió eltérő értelmezése, a latin rí-

¹¹⁴ ASV ANV Vol. 196. fol. 226r.-227r.

¹¹⁵ Uo. fol. 232r-233r. fol. 251r.

¹¹⁶ Uo. fol. 241r-v.

¹¹⁷ Uo. fol. 235r-v.

¹¹⁸ Uo. fol. 236r. fol. 237r.

¹¹⁹ Uo. fol. 242r.+249v.

tus feltétel nélküli átvétele, Oxendio Virziresco hirtelen bekövetkezett vagyonosodása (a görgényszentimrei birtokszerzés), illetve az áttért örmény papok házas státusa állt. Ez utóbbit az unitus örmény püspök egyenesen eretnekségnek titulálta, amelyet ráadásul illogikusan összekapcsolt a monofizitizmussal. Oxendio mindenestre le akart velük számolni és a házas státusukat használta fel ellenünk. Az, hogy Minas püspök halála után Elia Mendrul esetleg potenciális püspökjelölt lett volna, kizárólag Oxendio jelentéseiből ismert. Természetesen az unitus püspök figyelmen kívül hagyta, hogy házas örmény pap a keleti örmény kánonjog szerint sem lehet püspök, csakis szerzetes lehet. Úgy véljük tehát, hogy Oxendio az idős örmény papban inkább potenciális riválist látott, hiszen Mendrul az erdélyi örmény egyházon és közösségen belül igen nagy tekintéllyel rendelkezett. Oxendiónak továbbá egyfajta „rigolyájává” vált, hogy az örmény házas pap társaival együtt a püspöki hivatalára tör, és ezért vádolta a vele szembe forduló Mendrult. Végül nem szabad kizárnunk annak a lehetőségét sem, hogy a konfliktus mögött az erdélyi örmény közösségen belüli vezető szerep megszerzése állt.

Az Elia Mendrul-ügy egyszersmind fordulatot jelentett az erdélyi örmény egyház történetében. A viszály lezárulásával (1700) kiteljesedett az erdélyi örmények uniója. Igaz Oxendio püspök maga sem gondolta, hogy hittérítői munkája ilyen kemény konfliktusok árán valósul meg. Mindazonáltal ezzel a viszályal az egész erdélyi örmény közösség visszafordíthatatlanul unitussá vált. Az erdélyi örmények a konfliktussal ugyanakkor jelentősen meggyengültek: számarányuk érezhetően csökkent, köszönhetően elsősorban annak, hogy Oxendio ellenzéke 1697 és 1700 között jelentős számban költözött át Moldvába. A püspök ennek ellenére a konfliktusból összességében mégis jól jött ki.¹²⁰ Bár az erdélyi unitus örmények száma visszaesett, Oxendio egy kisebb, de a felekezeti-ség szempontjából homogénebb közösséget tudhatott maga mögött. A viszályban a római katolikus egyház szinte végig mellette állt, miközben Elia Mendrul támogatói bázisa a folyamatos ki- és elköltözések miatt fokozatosan csökkent.

Nem feledkezhetünk meg természetesen arról sem, hogy Oxendio jellemhibái is komolyan hozzájárultak a viszály kiterjedéséhez. Konfrontatív személyisége miatt nem sokon múltott, hogy a Szentszék felmentse erdélyi hivatalából, amit az állítólagos, de legalábbis gyanús korrupció ügyek is tetéztek. Nevéhez kapcsolódó pénzügyi visszaélésekre ugyan végül egyáltalán nem derült fény, a vizsgálatok e vádak alól személyét tisztázták, ennek ellenére élete végéig rávetült a korrupció gyanújának árnyéka. Igaz ezzel kapcsolatban egy külön tanulmányban érdemes lenne foglalkozni, mit jelentett vagy jelenthetett egy keleti keresztény püspök esetében a pénzszerzés és a pénzbeli járandóság kérdése: lehet-e nevezni ezt akár törvényesnek vagy sem. Erre a kérdésre azonban a választ egyértelműen megcáfolja az a tény, hogy Oxendio püspök örmény származása ellenére egy hitéhez makacsul ragaszkodó, latin rítusú, római katolikus főpap volt.

¹²⁰ ELTE EKK CH Cod. 29. pag. 346.

A püspököt a 19–20. század magyar–örmény értelmisége egy az utókor által idealizált apostolként ábrázolta. Tevékenységét elsősorban Szamosújvár megalapítására hegyezték ki. Ez az idealizált kép talán azzal magyarázható, hogy a 19–20. század fordulóján az erdélyi örmények nyelvi és kulturális asszimilációja kiteljesedni látszott, és ezért néhány erdélyi örmény származású értelmiségi egyfajta utolsó szalmaszálként népük múltja felé fordult. Ekkor Oxendio Virziresco személyisége számukra kapóra jött, így ezért alakulhatott ki róla egy az erdélyi örmény nemzet érdekei felett mindvégig kitartóan őrködő, harcos „apostol- vagy püspökfejedelem” (*ethnarkhosz*) képe. Ha tudomásuk is volt a püspök missziós tevékenységének árnyoldalairól, azt nyilván tudatosan igyekeztek elhallgatni vagy elkerülni, nehogy „beszennyezzék” a személyéről kialakult pozitív összképet. Feltételezhetően ezért foglalkoztak érdemben igencsak keveset a püspök „egyéb” hittérítői tevékenységével Erdélyben, így az 1697-ben Besztercén kirobbant Elia Mendrul-üggyel is.